

Sociaal en Cultureel Planbureau

Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa

Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa

Lisette Kuyper

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2018

SCP-publicatie 2018-12

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: Berlinda van Dam | Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0866 0

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	4
1 Inleiding	5
2 Opvattingen over homo- en bisexualiteit in Nederland	8
2.1 Opvattingen (zeer) positief	9
2.2 Opvattingen steeds positiever	12
2.3 Steeds minder verschillen tussen groepen	15
2.4 Opvattingen onder scholieren ook positiever	19
Noten	22
3 Opvattingen in Europa	23
3.1 IJsland meest positief	24
3.2 Vrij zijn om je leven te leiden	25
3.3 Gelijke rechten bij adoptie	26
3.4 Zich schamen voor homoseksuele familie	28
3.5 Veranderingen in Europa	29
Noten	31
4 Opvattingen over genderdiversiteit	32
4.1 Opvattingen anno 2017	32
4.2 Verschillen tussen groepen	36
4.3 Samenhang opvattingen over seksuele en genderdiversiteit	38
5 Samenvatting en slotbeschouwing	40
5.1 Ten slotte	43
Summary and conclusions	44
Bijlage Tabellen met percentages	48
Literatuur	50
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	52

Voorwoord

In november 2017 stemde 62% van de Australische bevolking in een referendum voor de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht. Dit leidde ertoe dat de Australische regering een wetsvoorstel indiende om dit type huwelijk mogelijk te maken. Inmiddels zijn de eerste paren van gelijk geslacht getrouwd. Nederland stelde al in 2001 het burgerlijk huwelijk open voor paren van gelijk geslacht. Als we hier vandaag de dag een referendum over het ‘homohuwelijk’ zouden houden, zou dat waarschijnlijk positief uitpakken: uit eerdere SCP-rapporten blijkt dat slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking vindt dat het homohuwelijk moet worden afgeschaft. Dit percentage weerspiegelt de algemene positieve houding van de Nederlandse bevolking ten aanzien van homoseksualiteit.

Naast het veelal positieve beeld dat uit SCP en ander onderzoek naar de opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender (LHBT-)personen naar voren komt, klinken in de (sociale) media en het maatschappelijk debat soms andere geluiden. Incidenten met homogereleerd geweld, zoals bij de pont achter station Amsterdam Centraal, krijgen veel aandacht en binnen de LHBT-gemeenschap gaan stemmen op dat de homo-emancipatie achteruit gaat. Daarom brengt het SCP in dit huidige rapport de meest actuele cijfers over de opvattingen van de Nederlandse en Europese bevolking in kaart. Het schetst daarmee een actueel beeld van hoe de Nederlandse bevolking over homo- en biseksualiteit en transgender personen denkt, of hierin verschillen zijn tussen bevolkingsgroepen en of we veranderingen door de tijd zien. Hiermee hoopt het SCP een feitelijke bijdrage te leveren aan de discussie over de stand van de emancipatie.

Prof. dr. Kim Putter
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

1 Inleiding

In Nederland is iedereen gelijkwaardig en heb je de vrijheid om te houden van wie je wilt en om zichtbaar jezelf te kunnen zijn.

(Kabinet Rutte III 2017)

Sinds 2001 hebben lesbische, homoseksuele en biseksuele (LHB) burgers in Nederland de juridische vrijheid om een huwelijk met elkaar aan te gaan. Om de juridische mogelijkheden die de huwelijkswetgeving biedt ook een 'ervaren realiteit' voor LHB-burgers te laten zijn, is echter meer nodig dan een wet (Rostosky et al. 2016). Om te houden van wie je wilt en zichtbaar jezelf te kunnen zijn, heb je een samenleving en nabije sociale omgeving nodig die accepteren dat jij houdt van wie je wilt en het daarmee mogelijk maken dat je zichtbaar jezelf kunt zijn. Als je wel mag trouwen maar mensen je als man liever niet met je man hand in hand over straat zien lopen, is het moeilijker om zichtbaar jezelf te kunnen zijn. Als je wel mag trouwen maar de ouders van leerlingen in jouw klas negatief staan tegenover homoseksuele docenten, ervaar je wellicht minder vrijheid om te houden van wie je wilt. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzoekt sinds 2006 de opvattingen over homo- en biseksualiteit op de kernpunten die het regeerakkoord van Kabinet Rutte III benoemt: gelijkwaardigheid, vrijheid om te houden van wie je wilt en zichtbaar jezelf zijn. We leggen de bevolking elke twee jaar vragen voor over gelijke rechten, homoseksualiteit in de nabije kring en zichtbare homoseksualiteit in de openbare ruimte. Deze opvattingen vergelijken we met eerdere jaren en met andere Europese landen. Ook hebben we aandacht voor opvattingen binnen sociaal-demografische groepen in Nederland, zoals jongeren, ouderen en hoger- en lageropgeleiden. Uit deze eerdere rapporten kwam naar voren dat de opvattingen over homo- en biseksualiteit in Nederland met de jaren steeds positiever werden en dat Nederland, in vergelijking met de meeste andere Europese landen, positief stond tegenover homo- en biseksualiteit (zie bijvoorbeeld Keuzenkamp 2011; Keuzenkamp en Kuyper 2013; Kuyper 2015). Wel kende de positieve boodschap beperkingen als het ging om zichtbare intimiteit in de openbare ruimte en de opvattingen onder religieuze mensen, stemmers op christelijke partijen en Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond (Kuyper 2016). Over die thema's en binnen die groepen was men minder positief.

Ondanks de toenemende juridische gelijkwaardigheid (denk aan de invoering van wetgeving voor het lesbisch ouderschap of de opname van de mogelijkheid tot uitbreiding van artikel 1 van de Grondwet met seksuele gerichtheid in het regeerakkoord) en de positiever wordende bevolkingsopvattingen, wordt de laatste tijd in (sociale) media soms gesteld dat de homo-emancipatie op haar retour is (bv. NPO Radio1 2017). Er heeft in de afgelopen jaren een aantal voorvallen plaatsgevonden die in de media veel aandacht hebben gehad en met homoseksualiteit in verband werden gebracht, zoals het geweld tegen twee mannen bij de pont achter Amsterdam Centraal, het geweld tegen twee mannen in Arnhem en het verspreiden van antihomoflyers. Daarnaast daalt Nederland op internationale

ranglijsten die de juridische en beleidsmatige kant van de LHBTI (lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse)-emancipatie wereldwijd in kaart brengen (ILGA-Europe 2017) en ook dit wordt soms als teken van de achteruitgang of stagnatie van de LHBTI-emancipatie gezien. De vraag is of de opvattingen over homo- en biseksualiteit, ook wel ‘sociale acceptatie’ genoemd, een achteruitgang laten zien.

In het huidige rapport staan we uitgebreid stil bij de actuele opvattingen over homo- en biseksualiteit in Nederland en de ontwikkelingen in deze opvattingen, waarbij we zowel aandacht hebben voor de algemene ontwikkelingen in opvattingen als voor ontwikkelingen op bepaalde inhoudelijke thema’s en binnen sociaal-demografische groepen. Tezamen beantwoorden die analyses twee onderzoeksvragen: *‘Wat is de houding van de Nederlandse en Europese bevolking ten aanzien van homo- en biseksualiteit en zijn er verschillen tussen landen en bevolkingsgroepen?’* en *‘Wat zijn de ontwikkelingen in de houding van de Nederlandse en Europese bevolking ten aanzien van homo- en biseksualiteit?’*

Naast de opvattingen over homo- en biseksualiteit hebben we in het huidige rapport ook aandacht voor de opvattingen over genderdiversiteit. Veelal denken mensen bij transgender personen aan mensen die bij de geboorte het ene geslacht toegekend hebben gekregen, maar zichzelf als het andere geslacht ervaren en hiervoor een medisch transitietraject in willen. De groep transgender personen of genderdiverse personen is echter veel breder en behelst ook mensen die zich wel het andere geslacht voelen, maar hier geen medische transitie voor willen ondergaan, mensen die zich (in min of meerdere mate) beide geslachten voelen of mensen die zich geen van beide geslachten voelen (zie kader 1.1).

Kader 1.1 Transgender personen en genderdiversiteit

Transgender of trans is een paraplueterm die wordt gebruikt voor iemand van wie de genderidentiteit (het gevoel man, vrouw, beide of geen van beide te zijn) of de genderexpressie (bv. kledingstijl, uiterlijk, gedrag, stemgebruik, enz.) anders is dan het geslacht dat deze persoon bij de geboorte kreeg toegewezen. Cisgender personen zijn personen bij wie de genderidentiteit, de genderexpressie en het geslacht dat hun bij de geboorte is toegewezen wel overeenkomen. De term ‘cisgenders’ wordt vaak gebruikt als het om een vergelijking tussen trans- en cispersonen gaat. Er is een grote diversiteit binnen de groep transgender personen. Voorbeelden van groepen die onder de brede paraplu vallen, zijn transseksuelen (personen van wie de genderidentiteit niet [helemaal] overeenkomt met het toegewezen geslacht en die via medische wegen hun lichaam [willen] aanpassen) en travestieten (personen bij wie de genderexpressie niet [helemaal] overeenkomt met het toegewezen geslacht). Niet alleen de breedte van het begrip ‘transgender’, maar ook wat men in de media, politiek, maatschappij, wetenschap en binnen de doelgroep zelf onder de verschillende termen verstaat, is aan verandering onderhevig en maakt het geven van precieze definities en afbakeningen lastig.

Genderdiversiteit is een gerelateerde term en betreft de verscheidenheid aan uitingen en ervaringen binnen de aspecten van genderidentiteit en genderexpressie.

Waar de onderzoekstraditie naar opvattingen over homo- en bisexualiteit een lange geschiedenis kent, is de onderzoeks aandacht voor transgender personen en genderdiversiteit van recenter datum. Sinds 2012 brengt het SCP de opvattingen over transgender personen en genderdiversiteit in kaart. Ook de politieke, beleidsmatige en maatschappelijke aandacht voor transgender personen en genderdiversiteit is de laatste jaren toegenomen. Omdat we minder gegevens hebben over deze opvattingen, kunnen we minder uitgebreide analyses doen over de trends en ontwikkelingen. Ook bestaan er geen betrouwbare, internationaal vergelijkbare data. We staan wel stil bij de huidige opvattingen van en verschillen tussen andere sociaal-demografische groepen in de Nederlandse samenleving. Hiermee beantwoorden we de onderzoeksvraag *‘Wat is de houding van de Nederlandse bevolking ten aanzien van transgender personen en genderdiversiteit en zijn er verschillen naar achtergrondkenmerken?’*. Omdat we de trends alleen met een slag om de arm bekijken, besteden we er wel aandacht aan, maar wijden we er geen concrete onderzoeksvraag aan. Het uiteen halen van opvattingen over homo- en bisexualiteit en genderdiversiteit zorgt deels voor een artificieel onderscheid. Beide opvattingen overlappen en hebben te maken met opvattingen over geslacht, sekse en gender: welke rollen, gedragingen en gevoelens zijn voor mannen en vrouwen gepast? De opvattingen worden apart besproken omdat verschillende groepen (zoals homoseksuele personen of transgender personen) onderwerp zijn van verschillende maatschappelijke discussies en beleidsdebatten en omdat zij, naast met overlap, ook te maken hebben met verschillende problemen en ontwikkelingen. Het uit elkaar halen van deze opvattingen doet in die zin meer recht aan de verschillende posities van de groepen in de samenleving en in beleid.

De opbouw van het huidige rapport is als volgt. In hoofdstuk 2 staan we stil bij de opvattingen over homo- en bisexualiteit in Nederland en hoofdstuk 3 bekijkt deze opvattingen in Europees perspectief. Hoofdstuk 4 gaat in op de opvattingen over transgender personen en genderdiversiteit. Hoofdstuk 5 vat de belangrijkste bevindingen samen en maakt de balans op.

2 Opvattingen over homo- en bisexualiteit in Nederland

In 2006 verscheen het eerste SCP-rapport dat de bevolkingsopvattingen over homoseksualiteit in kaart bracht (Keuzenkamp et al. 2006). De opvattingen over homoseksualiteit in Nederland bleken vanaf de jaren zestig positiever geworden. In vergelijking met andere Europese landen waren de Nederlandse opvattingen zeer positief. Tegelijk liet het rapport de grenzen van de sociale acceptatie van homoseksualiteit in Nederland zien: de tolerantie ten opzichte van homoseksualiteit in het openbaar, zoals twee mannen die elkaar op straat zoenen, bestempelden de auteurs destijds als laag (Adolfson en Keuzenkamp 2006).

Sinds 2006 publiceerde het SCP regelmatig updates over de opvattingen over homoseksualiteit in Nederland en Europa op basis van representatieve, grootschalige bevolkingsstudies (zie bijvoorbeeld Keuzenkamp 2011; Keuzenkamp en Kuyper 2013; Kuyper 2015a; Kuyper 2015b). Uit de publicaties bleek dat de opvattingen in Nederland elke twee jaar positiever werden. De Nederlandse bevolking dacht steeds positiever over homoseksualiteit in het algemeen, over gelijke rechten voor homo- en heteroseksuelen en over zichtbare homoseksualiteit in de openbare ruimte (Kuyper 2016). Tegelijk lieten deze updates ook de grenzen zien: over sommige zaken, zoals bijvoorbeeld zoenen op straat, bleef een groot deel van de bevolking negatief denken. Ook in sommige groepen, zoals onder lageropgeleide of religieuze mensen en onder burgers met een niet-westerse migratieachtergrond, werd relatief negatief gedacht over homoseksualiteit. Daarnaast rapporteerden scholieren op de basisschool en het voortgezet onderwijs relatief negatieve opvattingen.

In dit hoofdstuk presenteren we de meest recente cijfers over de opvattingen over homo- en bisexualiteit in Nederland aan de hand van een nieuwe editie van het onderzoek SCP Leefsituatie-index (SLI; zie kader 2.1) en nieuwe data verzameld onder scholieren (HBSC; zie kader 2.2).¹ We gaan in op de huidige stand van zaken, bekijken de ontwikkelingen (2006/07-2016/17) en kijken naar de opvattingen onder verschillende groepen in de samenleving (zoals lageropgeleiden of dorpsbewoners).

Kader 2.1 SCP Leefsituatie-index (SLI)

Voor onderzoeken naar de houding ten opzichte van homo- en bisexualiteit onder de Nederlandse bevolking maken we gebruik van het onderzoek SCP Leefsituatie Index (SLI). Dit onderzoek brengt op systematische wijze opvattingen en de leefsituatie van de Nederlandse bevolking in kaart. SLI is een schriftelijke drop-off lijst van het onderzoek Culturele Veranderingen (CUL) (deelnemers van CUL is na het interview gevraagd of zij nog bereid zijn op een later tijdstip de SLI-vragenlijst in te vullen). De onderzoekspopulatie is de in Nederland woonachtige bevolking van 18 jaar en ouder in particuliere huishoudens. De omvang van de nettosteekproef van SLI ligt iedere ronde rond de 2000 deelnemers.

De data van de laatste editie zijn verzameld tussen september 2016 en mei 2017. De SLI 2016/17 had een response rate van 42%. De data zijn gewogen op leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, provincie, stedelijkheidsgraad, herkomst, type huishouden, werk en huishoudinkomen om een goede afspiegeling te vormen van de Nederlandse populatie.

In de editie 2016/'17 zaten twaalf vragen over de opvattingen over homo- en biseksualiteit en zeven stellingen over genderdiversiteit. Deze stellingen gebruiken we om de actuele stand van zaken weer te geven. Omdat er inmiddels zes meetmomenten beschikbaar zijn voor de houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit, kunnen we hiervoor trends en ontwikkelingen in kaart brengen. Van de opvattingen over genderdiversiteit zijn slechts drie meetmomenten beschikbaar (2012/'13-2016/'17). Daarom houden we bij het analyseren van die trends een slag om de arm.

Voor meer informatie over SLI zie: www.scp.nl/Onderzoek/Bronnen/Beknopte_onderzoeksbeschrijvingen/SCP_Leefsituatie_index_SLI.

Kader 2.2 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC)

Het onderzoek Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) is een internationaal jongerenonderzoek waaraan Nederland deelneemt. Het Nederlandse HBSC-projectteam bestaat uit onderzoekers van de Universiteit Utrecht (UU), het Trimbos-instituut (Trimbos) en het SCP. Het HBSC schetst vierjaarlijks een beeld van het welbevinden, de fysieke en geestelijke gezondheid, risicogedragingen en opvattingen van de Nederlandse schoolgaande jeugd. De onderzoekspopulatie bestaat uit leerlingen van groep 8 van het basisonderwijs en scholieren uit de eerste vier leerjaren van het voortgezet onderwijs (vmbo, havo en vwo) in heel Nederland.² De dataverzameling in Nederland vond eind 2017 plaats. Zowel de scholen als de klassen binnen de scholen zijn random geselecteerd. De HBSC-vragenlijst bevat vijf stellingen over de houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit onder scholieren uit het voortgezet onderwijs; de leerlingen uit het basisonderwijs hebben vier stellingen gekregen (zie hoofdstuk 2 voor de specifieke stellingen). Op basis van deze stellingen schetsen we een beeld van de stand van zaken anno 2017. De items over de houding ten aanzien van homo- en biseksualiteit zaten ook in het HBSC-onderzoek uit 2013 en 2009. De herhaling in 2017 maakt vergelijkingen mogelijk. Het gaat echter slechts om drie meetmomenten, dat is te weinig om uitgebreide analyses of trendanalyses te kunnen doen. Alle analyses zijn uitgevoerd op gewogen data en gecorrigeerd voor clustering binnen scholen en binnen klassen.

Meer informatie over het HBSC-onderzoek is te vinden op www.hbsc-nederland.nl.

2.1 Opvattingen (zeer) positief

Tabel 2.1 illustreert dat de Nederlandse bevolking over het algemeen (zeer) positief over homo- en biseksualiteit denkt. Slechts 3% van de bevolking is het oneens met de stelling dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij willen. Ook het percentage dat het homohuwelijk wil afschaffen (7%), dat homoseksuele mannen geen echte mannen vindt (6%) of dat het een probleem zou vinden als hun kind op school les zou krijgen van een homoseksuele docent (6%) is laag. Keuzenkamp en collega's (2006) noemen percentages van rond de 5% een 'ondergrens'. Zij laten zien dat als percentages van rond de 5% worden bereikt (zoals bijvoorbeeld in de jaren tachtig gebeurde als het ging om het recht van homoseksuele personen om van elkaar te erven), er daarna geen verandering meer optreedt. Het percentage dat negatief denkt, blijft rond

de ondergrens steken en is daarna stabiel. De ondergrens lijkt dus voor bovengenoemde onderwerpen bereikt.

De ondergrens is nog niet in zicht als het om andere zaken gaat: 21% van de Nederlandse bevolking vindt seks tussen twee mannen walgelijk, 21% heeft minder moeite met hand in hand lopende man-vrouwkoppels dan man-mankoppels, 29% vindt het aanstootgevend als twee mannen elkaar zoenen op straat en 20% is die mening toegedaan als het zoenende stel twee vrouwen betreft, terwijl 11% deze mening is toegedaan als het om een man en een vrouw en een kus op straat gaat. Ook vindt 13% dat gelijke rechten voor hetero's en homo's zich niet moeten uitstrekken tot adoptie. Tot slot vindt bijna één op de tien (9%) het onaanvaardbaar als het eigen kind zou gaan samenwonen met iemand van hetzelfde geslacht. Dat de Nederlandse bevolking negatiever over bovengenoemde zaken denkt, betekent niet het overgrote deel van de bevolking ze afkeurt. Tegenover de 29% die twee zoenende mannen aanstootgevend vindt, staat 42% die dit niet aanstootgevend vindt. Tegenover de 13% die vindt dat er geen gelijke rechten mogen zijn inzake adoptie, staat maar liefst 73% die deze rechten wel ondersteunt. 74% vindt het wél aanvaardbaar als het eigen kind gaat samenwonen met een partner van gelijk geslacht.

Tabel 2.1

Opvattingen over homo- en biseksualiteit, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/17 (in gewogen procenten)^a

	(helemaal) mee eens	niet eens/ niet oneens	(helemaal) mee oneens	nooit over nagedacht
homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen	92	4	3	1
seks tussen twee lesbische vrouwen vind ik walgelijk	9	17	68	6
seks tussen twee homoseksuele mannen vind ik walgelijk	21	19	53	6
homoseksuele mannen zijn eigenlijk geen echte mannen	6	12	77	5
het homohuwelijk dient te worden afgeschaft	7	6	84	3
homoseksuele paren moeten dezelfde rechten hebben als heteroseksuele paren bij het adopteren van kinderen	73	12	13	2
ik vind het aanstootgevend als twee mannen in het openbaar zoenen	29	26	42	2
ik vind het aanstootgevend als twee vrouwen in het openbaar zoenen	20	25	53	2
ik vind het aanstootgevend als een man en vrouw in het openbaar zoenen	11	24	63	2
als ik een man en een vrouw hand in hand zie lopen, heb ik daar minder moeite mee dan	21	19	53	6

Tabel 2.1
(Vervolg)

	(helemaal) mee eens	niet eens/ niet oneens	(helemaal) mee oneens	nooit over nagedacht
wanneer ik twee mannen hand in hand zie lopen				
ik zou het een probleem vinden als mijn kind op school les krijgt van een homoseksuele leraar of lerares	6	9	80	5
denk je eens in dat je een dochter of een zoon hebt die samenwoont met een vaste partner van hetzelfde geslacht; kun je aangeven hoe aanvaardbaar je dat vindt? ^a	9	17	74	x

a 1 = zeer onaanvaardbaar; 5 = zeer aanvaardbaar. Om de inpasbaarheid in de tabel en de leesbaarheid ervan te vergroten, zijn de percentages onder de kopjes (helemaal) mee eens (= [zeer] onaanvaardbaar), neutraal (= neutraal) en (helemaal) mee oneens (= [zeer] aanvaardbaar) geplaatst.

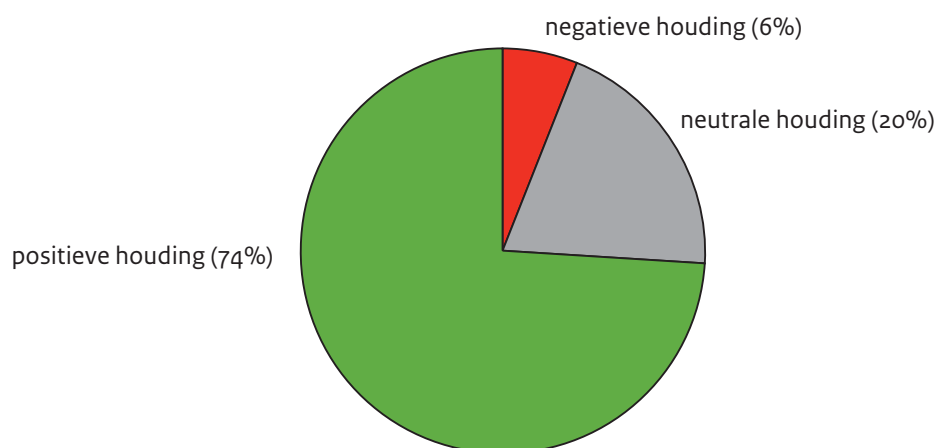
x Ontbreekt door afwijkende vraagstelling, zie noot a.

Bron: SCP (SLI'16/'17)

Op basis van de gemiddelde scores die deelnemers aan de stellingen over homo- en biseksualiteit uit tabel 2.1 gaven, is een samengestelde maat berekend die aangeeft in hoeverre men over alle stellingen heen gemiddeld positief, neutraal of negatief over homo- en biseksualiteit denkt. Bij een samenvattende maat moet in het achterhoofd worden gehouden dat het uitdrukken van de stand van zaken in één maat uiteraard gepaard gaat met een versimpeling van de werkelijkheid en dat de uitkomsten van de maat sterk afhangen van waar men de grenzen trekt. Daarentegen maakt een samenvattende maat het wel mogelijk om de stand van zaken en veranderingen hierin overzichtelijk in kaart te brengen. In totaal had in 2017 6% van de Nederlandse bevolking een negatieve houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit (zie figuur 2.1). Hiervan was 1% zeer negatief en 5% negatief. 20% had een neutrale houding en 74% had een positieve houding. Hiervan was 41% positief en 33% zeer positief.

Figuur 2.1

Houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaalscore, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/'17 (in gewogen procenten)^a

scp.nl

a De maat is berekend op basis van elf stellingen over homo- en biseksualiteit (zie tabel 2.1 in het huidige rapport). Antwoorden op de stellingen zijn gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = niet eens/niet oneens; 4 = niet mee eens; 5 = helemaal mee oneens; 6 = nog nooit over nagedacht). Antwoordoptie 6 is hierbij als ontbrekende waarde gecodeerd. Deelnemers met meer dan drie ontbrekende antwoorden zijn niet meegenomen in de analyses. Van de andere ontbrekende waarden zijn de gemiddelden geïmputeerd. De vragen zijn zo gecodeerd dat een hogere score duidt op een positievere houding (min = 1, max = 5). Vervolgens is de totale gemiddelde schaalscore onderverdeeld in de groepen 'zeer negatief' (1,00-1,49), 'negatief' (1,50-2,49), 'neutraal' (2,50-3,49), 'positief' (3,50-4,49) en 'zeer positief' (4,50-5,00). Als van de items een schaal wordt geconstrueerd, is de Cronbach's alpha 0,91.

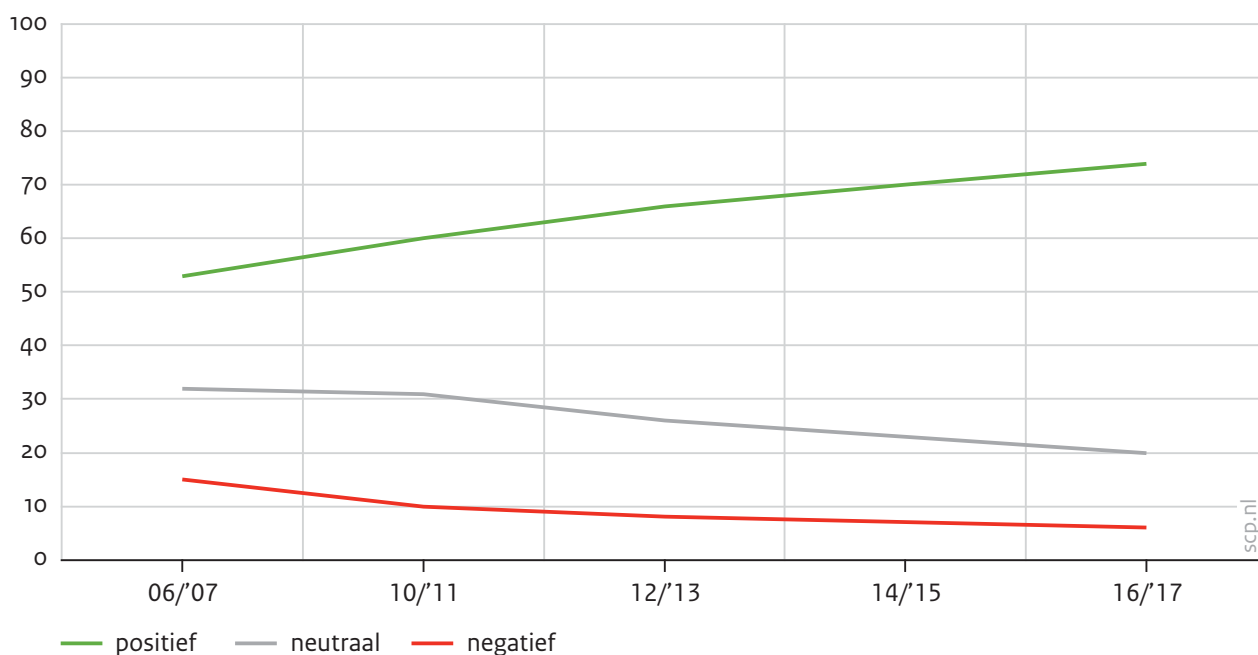
Bron: SCP (SLI'16/'17)

2.2 Opvattingen steeds positiever

De bovengenoemde samengestelde maat is mede ontwikkeld om met één kerncijfer de opvattingen van de Nederlandse bevolking weer te geven en zo op relatief eenvoudige wijze de voor- of achteruitgang van de opvattingen te monitoren. In figuur 2.2 zijn deze ontwikkelingen weergegeven. De lineaire trend in gemiddelde opvattingen over homo- en biseksualiteit is significant: in de afgelopen tien jaar is de Nederlandse bevolking steeds positiever gaan denken over homo- en biseksualiteit. Het percentage met een positieve opvatting is gestegen van 53% in 2006/'07 tot 74% in 2017, terwijl het percentage met een negatieve houding in dezelfde periode daalde van 15% naar 6%. Ook het aandeel dat er neutraal tegenover stond, daalde in die periode (ten faveure van het positief gestemde deel). Het verschil in gemiddelden tussen 2014/'15 en 2017 is significant: ook in de afgelopen twee jaar is de Nederlandse bevolking dus positiever over homo- en biseksualiteit geworden.

Figuur 2.2

Ontwikkelingen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaal-score, bevolking 18 jaar en ouder, 2006/'07-2016/'17 (in gewogen procenten)^{a, b}

a De in eerdere edities gepresenteerde gegevens uit SLI'2008 zijn, wegens een afwijkende onderzoeksmethode, uit de trendanalyse verwijderd.

b Voor de exacte percentages: zie de bijlage.

Bron: SCP (CUL/SLI'06/'07-'16/'17)

De ontwikkelingen in de samenvattende score zijn weliswaar overzichtelijk, maar verdoezelen ook de verschillen in hoe de Nederlandse bevolking denkt over verschillende zaken aangaande homo- en biseksualiteit, zoals over algemene aanvaarding versus zichtbaarheid in de openbare ruimte of over recht op een huwelijk versus recht op adoptie. Daarom zijn in tabel 2.2 ook de trends voor de afzonderlijke vragen door de jaren heen weergegeven. Alle vragen vertonen een significante, lineaire trend in de gemiddelde opvattingen. Dat wil zeggen: over alle verschillende onderwerpen is de Nederlandse bevolking steeds positiever gaan denken. De opvattingen over de meeste onderwerpen zijn op elk meetmoment significant positiever dan op het voorgaande meetmoment. Zo zien we het percentage dat seks tussen twee vrouwen walgelijk vindt, tussen 2006/'07 en 2017 geleidelijk dalen van 18% naar 9%, terwijl het percentage dat dit niet vindt, geleidelijk stijgt van 54% naar 68%. Of we zien een geleidelijke daling van het percentage dat tegenstander is van het homohuwelijk van 16% tot 7%, terwijl het aantal voorstanders juist gelijkmatig toeneemt van 67% naar 84% tussen 2006/'07 en 2017. Ook laat de tabel en de bijbehorende analyses zien dat de opvattingen recent (tussen 2014/'15 en 2016/'17) nog positiever zijn geworden.

Tabel 2.2

Ontwikkelingen in opvattingen over homo- en biseksualiteit, bevolking 18 jaar en ouder, 2006/'06-2016/'17 (in gewogen procenten)^{a, b}

	trend	2006/ '07	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17
homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat willen	***					
(helemaal) mee eens		85	89	90	91	92
(helemaal) mee oneens		6	4	4	3	3
seks tussen twee lesbische vrouwen vind ik walgelijk	***					
(helemaal) mee eens		18	13	11	10	9
(helemaal) mee oneens		54	62	66	68	68
seks tussen twee homoseksuele mannen vind ik walgelijk	***					
(helemaal) mee eens		34	28	27	24	21
(helemaal) mee oneens		38	43	46	51	53
homoseksuele mannen zijn eigenlijk geen echte mannen	***					
(helemaal) mee eens		12	11	9	7	6
(helemaal) mee oneens		63	68	72	76	77
het homohuwelijk dient te worden afgeschaft	***					
(helemaal) mee eens		16	11	10	8	7
(helemaal) mee oneens		67	76	78	82	84
homoseksuele paren moeten dezelfde rechten hebben als heteroseksuele paren bij het adopteren van kinderen	***					
(helemaal) mee eens		54	61	65	69	73
(helemaal) mee oneens		28	22	19	17	13
ik vind het aanstootgevend als twee mannen in het openbaar zoenen	***					
(helemaal) mee eens		49	42	35	32	29
(helemaal) mee oneens		27	30	36	40	42
ik vind het aanstootgevend als twee vrouwen in het openbaar zoenen	***					
(helemaal) mee eens		33	28	24	22	20
(helemaal) mee oneens		41	43	49	50	53
als ik een man en een vrouw hand in hand zie lopen, heb ik daar minder moeite mee dan wanneer ik twee mannen hand in hand zie lopen	***					
(helemaal) mee eens		39	32	28	23	23
(helemaal) mee oneens		42	49	55	60	61

Tabel 2.2

(Vervolg)

	trend	2006/ '07	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17
ik zou het een probleem vinden als mijn kind op school les krijgt van een homoseksuele leraar of lerares	***					
(helemaal) mee eens		10	7	7	6	6
(helemaal) mee oneens		73	79	82	82	80
denk je eens in dat je een dochter of een zoon hebt die samenwoont met een vaste partner van hetzelfde geslacht; kun je aangeven hoe aanvaardbaar je dat vindt?	***					
(helemaal) onaanvaardbaar		17	15	14	10	9
(helemaal) aanvaardbaar		55	62	65	71	74

a Antwoorden zijn gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = niet eens/niet oneens; 4 = niet mee eens; 5 = helemaal mee oneens; 6 = nog nooit over nagedacht). Antwoordoptie 6 is hierbij als ontbrekende waarde gecodeerd.

b Het significantieniveau bij de trends heeft betrekking op de lineaire trends. De analyse van de verschillen tussen 2014/'15 en 2016/'17 is daarna met contrasten getoetst. Deze bevindingen staan niet in de tabel.

*** $p < 0,001$.

2.3 Steeds minder verschillen tussen groepen

In eerder onderzoek bleken er verschillen te zijn in de opvattingen over homoseksualiteit tussen sociaal-demografische groepen in de Nederlandse samenleving (Kuyper 2016). Vrouwen waren positiever dan mannen, jongeren waren positiever dan ouderen, hogeropgeleiden waren positiever dan lageropgeleiden, religieuze mensen waren negatiever dan zij die geen religie hadden, bewoners van stedelijke gebieden waren positiever dan degenen op het platteland, Nederlanders met een migratieachtergrond waren negatiever dan zij van wie de ouders in Nederland waren geboren en bepaalde partijvoorkeuren hingen samen met positievere opvattingen (progressieve partijen) of juist met negatievere opvattingen (christelijke partijen). Deze verschillen in Nederland kwamen overeen met bevindingen uit internationale onderzoeken (zie bv. Adamczyk en Pitt 2009; Anderson en Fetner 2008a; Anderson en Fetner 2008b; Ohlander et al. 2005; Van den Akker et al. 2012). Met behulp van verschillende analyses zijn we nagegaan welke groepsverschillen we in de meest actuele cijfers vinden in de schaalscores op de samenvattende maat voor de houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit. De bevindingen komen overeen met eerdere Nederlandse en internationale bevindingen: relatief positieve opvattingen zijn te vinden onder vrouwen, 60-minners, hogeropgeleiden, niet-religieuzen, mensen met een autochtone of westerse herkomst, inwoners van zeer sterk stedelijke gebieden en GroenLinks-, D66- of PvdA-stemmers. Niet alle verschillen zijn even groot. Groepen die minstens

twee keer zo negatief denken als de algemene Nederlandse bevolking (6%) zijn leden van de PKN (16%), leden van overige religies (30%), mensen met een niet-westerse migratieachtergrond (17%) en SP-stemmers (12%). Bij de eerste drie groepen zien we ook weinig mensen met een wel positieve houding (53% PKN, 34% overige religies en 53% niet-westerse migranten in vergelijking met 74% gemiddeld), terwijl bij SP-stemmers het aandeel negatieven ten koste van de neutrale houding gaat: SP-stemmers zijn zowel vaker negatief (13% SP'ers versus 6% gemiddeld) als positief over homo- en biseksualiteit (80% SP'ers versus 74% gemiddeld).

De verschillen in opvattingen tussen de algemene bevolking en leden van overige religies en mensen met een migratieachtergrond roepen de vraag op welke groepen hieronder verstaan worden en in welke specifieke subgroepen zich wel of geen problemen voordoen. Helaas is de omvang van de steekproef te klein om dieper op deze groepen in te gaan en verschillen binnen deze groepen in kaart te brengen.

Tabel 2.3

Opvattingen over homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaalscore, naar sociaal-demografische kenmerken, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/17 (in gewogen procenten)^{a, b, c}

	p	negatief	neutraal	positief
geslacht	**			
man		7	22	71
vrouw		5	18	76
leeftijd	***			
18-29 jaar		5	16	79
30-39 jaar		7	18	75
40-49 jaar		7	14	79
50-59 jaar		6	17	78
60-69 jaar		6	26	68
≥ 70 jaar		9	33	58
opleiding	***			
laag		8	28	65
midden		7	23	69
hoog		4	10	86
religie	***			
geen		3	15	82
rooms-katholiek (r.-k.)		6	41	53
protestantse kerk (PKN)		16	31	53
overig		30	35	34
herkomst	***			
autochtone herkomst		5	19	76
westerse herkomst		4	20	77
niet-westerse herkomst		17	30	53

Tabel 2.3
(Vervolg)

	p	negatief	neutraal	positief
stedelijkheid	**			
zeer sterk stedelijk		5	15	79
sterk stedelijk		7	19	74
matig stedelijk		6	20	73
weinig stedelijk		5	24	70
niet stedelijk		10	25	65
politieke partij ^c	***			
CDA		7	44	49
D66		1	8	91
GroenLinks		0	6	94
PvdA		1	13	86
PVV		7	25	68
SP		12	8	80
VVD		4	20	77
weet ik nog niet		7	44	49
verklaarde variantie	29%			

- a Eerst hebben we middels multivariate regressieanalyses gekeken welke sociaal-demografische factoren een uniek verband hebben met de houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit. Daarna hebben we met bivariate analyses de verschillen en overeenkomsten geïllustreerd.
- b Kolom p geeft aan of het kenmerk iets toevoegt aan het multivariate regressiemodel dat verschillen in de houding verklaart als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken. De percentages zijn de ongecorrigeerde percentages (waarbij geen rekening is gehouden met de invloed van andere kenmerken).
- c Deelnemers is gevraagd op welke politieke partij zij zouden stemmen als er nu verkiezingen waren. Alleen de partijen waar minstens 100 deelnemers (ongewogen aantallen) op zouden stemmen, staan in de tabel weergegeven.
- *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$.

Bron: SCP (SLI'16/'17)

Geslacht, leeftijd, religie en stedelijkheid zijn op dezelfde manier bevroegd tussen 2006/'07 en 2016/'17.³ Bij deze kenmerken kunnen we kijken of de opvattingen over homo- en biseksualiteit binnen de groepen zijn veranderd. Tabel 2.4 laat zien dat dit inderdaad het geval is: binnen alle groepen zijn de opvattingen positiever geworden; juist binnen de groepen waarin de opvattingen voorheen relatief negatief waren, zoals die van ouderen en religieuze mensen. Zo dacht in 2006/'07 nog ongeveer één op de drie 70-plussers negatief over homo- en biseksualiteit; dat is anno 2016/'17 gedaald tot één op de tien. En waar in 2006 nog 28% van de Nederlandse protestanten negatief dacht over homo- en biseksualiteit, is dat in 2016/'17 gedaald tot 16%. De daling van homo- en binegatieve opvattingen binnen deze groepen leidt ertoe dat de opvattingen in de verschillende sociaal-demografische groepen dichter bij elkaar komen te liggen. Zo zat er tussen jongeren en ouderen in 2006/'07 nog 17 procentpunt verschil in het percentage negatieve opvattingen (12% versus

29%), dat is inmiddels gedaald tot 4 procentpunt. Tussen mensen zonder religie en rooms-katholieken zat in 2006/'07 nog 10 procentpunt verschil (7% versus 17%) en tussen deze eerste groep en de protestanten was dat 21 procentpunt (7% versus 28%). Deze verschil-scores zijn inmiddels gedaald tot, respectievelijk, 3 procentpunt en 13 procentpunt. Met andere woorden: alhoewel gelovigen in vergelijking met niet-geloven relatief nog negatief over homo- en biseksualiteit denken, is het verschil tussen beide groepen in 2017 een stuk kleiner dan in 2006/'07. Dit afnemende verschil in opvattingen tussen sociaal-demografische groepen is in lijn met eerdere bevindingen (Kuyper 2016). Een gedeeltelijke verklaring hiervoor is het 'plafondeffect': omdat de opvattingen over het algemeen dusdanig positief zijn en nog maar weinig deelnemers een negatieve mening hebben, is het lastig om nog statistische verbanden met de kenmerken te vinden.

Tabel 2.4

Negatieve opvattingen over homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaalscore, naar sociaal-demografische kenmerken, bevolking 18 jaar en ouder, 2006/'07-2016/'17 (in gewogen procenten)^{a, b}

	trend	2006/ '07	2010/ '11	2012/ '13	2014/ '15	2016/ '17
geslacht						
man	***	17	11	9	6	7
vrouw	***	12	8	7	8	5
leeftijd						
18-29 jaar	***	12	11	5	6	5
30-39 jaar	***	11	7	7	9	7
40-49 jaar	***	13	11	9	7	7
50-59 jaar	***	13	7	8	5	6
60-69 jaar	***	15	7	7	7	6
≥ 70 jaar	***	29	16	16	11	9
religie						
geen	***	7	4	4	2	3
rooms-katholiek (r.-k.)	***	17	7	8	5	6
protestantse kerk (PKN)	***	28	18	17	17	16
overig	***	53	45	34	39	30
stedelijkheid						
zeer sterk stedelijk	***	10	11	9	7	5
sterk stedelijk	***	18	9	9	5	7
matig stedelijk	***	13	9	5	7	6
weinig stedelijk	***	15	9	11	10	5
niet stedelijk	***	17	11	7	9	10

a Antwoorden zijn gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = niet eens/niet oneens; 4 = niet mee eens; 5 = helemaal mee oneens; 6 = nog nooit over nagedacht).

Antwoordoptie 6 is hierbij als ontbrekende waarde gecodeerd.

b Het significantieniveau bij de trends heeft betrekking op de lineaire trends.

*** $p < 0,001$.

Bron: SCP (CUL/SLI'06/'07-'16/'17)

2.4 Opvattingen onder scholieren ook positiever

Tabel 2.4 laat al zien dat de opvattingen over homo- en biseksualiteit onder jongvolwassenen (18-29 jaar) tussen 2006 en 2017 positiever zijn geworden. Waar in 2006 nog 12% negatief was, is dat percentage gedaald tot 5% in 2017. Dat beeld komt ook naar voren uit de meest recente editie van *Seks onder je 25*²: in 2005 dachten jongeren tussen de 12 en 25 jaar negatiever over homoseksualiteit dan in 2016 (Rutgers en Soa Aids Nederland 2017). Uit deze onderzoeken kunnen we echter niet afleiden hoe er op basis- en middelbare scholen over homo- en biseksualiteit wordt gedacht, terwijl er binnen het LHBTI-emancipatiebeleid wel specifieke aandacht is voor scholieren en sociale veiligheid op scholen (TK 2015/2016). Eerdere SCP-studies lieten zien dat het hier soms aan ontbreekt (Kuyper 2015b). Ook de Veiligheidsmonitor, die de sociale veiligheid op scholen monitort (Scholte et al. 2016), laat zien dat de opvattingen van scholieren lang niet altijd positief zijn. Scholte en collega's laten daarnaast wel een kleine afname in homonegatieve opvattingen tussen 2012 en 2016 zien.

Met behulp van de HBSC-data die eind 2017 onder scholieren zijn verzameld, brengt tabel 2.5 de huidige opvattingen van Nederlandse scholieren in kaart.

Slechts een kleine groep scholieren (8% basisonderwijs, 7% voortgezet onderwijs) geeft aan dat lesbische en homoseksuele medescholieren niet hun vrienden mogen zijn. De overgrote meerderheid (71% basisonderwijs en 73% voortgezet onderwijs) heeft hier geen probleem mee. Net als bij de Nederlandse bevolking van 18 jaar of ouder zien we dat met elkaar zoenende jongens of meisjes op meer afkeuring stuiten: ongeveer drie op de tien leerlingen vindt het vies als twee jongens met elkaar zoenen (12% van de leerlingen basisonderwijs en 8% van de leerlingen voortgezet onderwijs vindt het vies als het om een jongen en een meisje gaat). Als twee meisjes zoenen, wordt dat vies gevonden door 29% van de leerlingen basisonderwijs en 19% van de leerlingen voortgezet onderwijs.

Naast de stellingen uit tabel 2.5 is de leerlingen voortgezet onderwijs ook gevraagd de homovriendelijkheid van hun school in te schatten door aan te geven of het mogelijk is om eerlijk te vertellen dat je homo/lesbisch bent (niet in de tabel). Eén op de vijf (20%) leerlingen geeft aan dat je dit tegen niemand kunt zeggen, terwijl 52% aangeeft dat dat wel kan (12% denkt dat het tegen iedereen kan, 40% denkt dat het tegen vrienden kan).

Tabel 2.5

Opvattingen over homoseksualiteit, naar schoolsoort, scholieren (11-16 jaar), 2017 (gewogen procenten)^a

	(helemaal) eens	niet eens/ niet oneens	(helemaal) oneens	nooit over nagedacht
leerlingen basisonderwijs (n = 1427)				
homoseksuele jongens en lesbische meisjes mogen tot mijn vriend(in)en behoren	71	8	7	14
ik vind het vies als een jongen en een meisje met elkaar zoenen	12	22	54	11
ik vind het vies als twee jongens met elkaar zoenen	30	21	36	13
ik vind het vies als twee meisjes met elkaar zoenen	29	21	37	13
leerlingen voortgezet onderwijs (n = 5860)				
homoseksuele jongens en lesbische meisjes mogen tot mijn vriend(in)en behoren	73	10	8	8
ik vind het vies als een jongen en een meisje met elkaar zoenen	8	14	67	10
ik vind het vies als twee jongens met elkaar zoenen	31	19	39	11
ik vind het vies als twee meisjes met elkaar zoenen	19	21	49	11

a Antwoorden zijn gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = niet eens/niet oneens; 4 = niet mee eens; 5 = helemaal mee oneens; 6 = nog nooit over nagedacht).

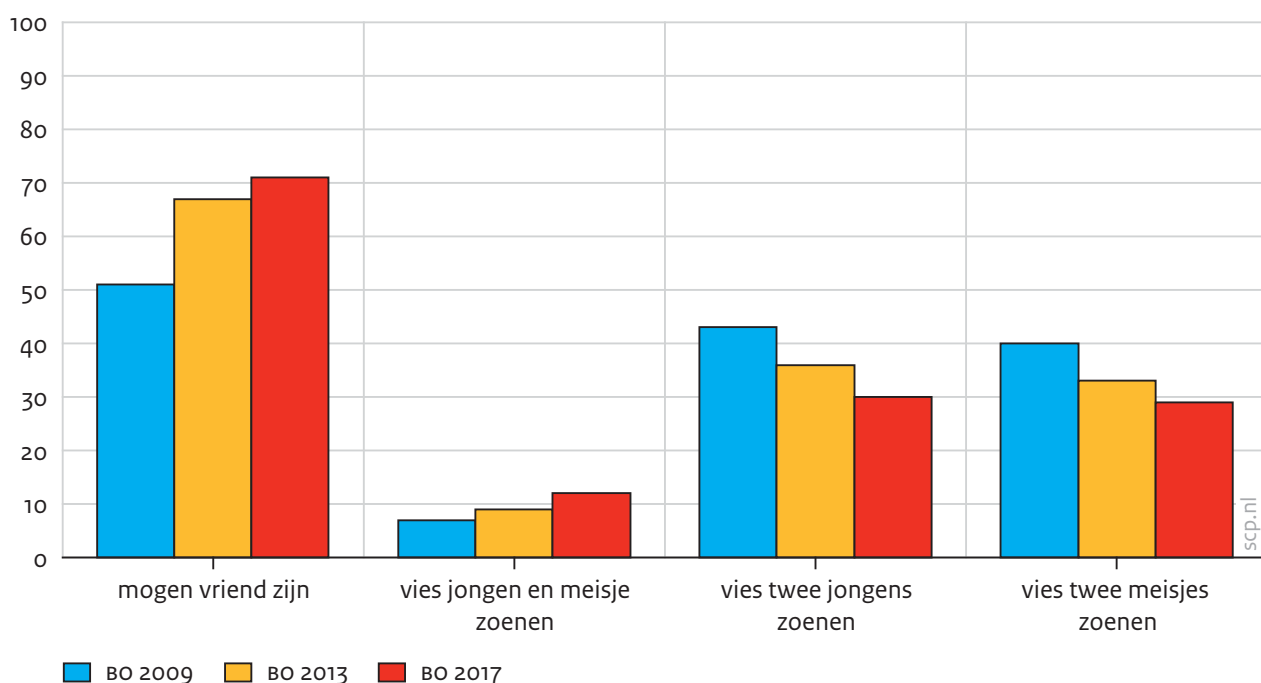
Bron: SCP/uu/Trimbos (HBSC'17)

Van de HBSC-data zijn nu drie meetmomenten beschikbaar. Deze meetmomenten geven een indicatie van een toenemende of afnemende trend in opvattingen. Voor betrouwbare analyses van ontwikkelingen en stevige uitspraken hierover zijn echter meer meetmomenten nodig. We houden dus een slag om de arm bij het bekijken van de figuren 2.3 en 2.4.

Figuur 2.3, dat betrekking heeft op de opvattingen van de leerlingen uit het basisonderwijs, laat een consistente trend richting meer positieve opvattingen over homoseksualiteit zien. Met name het verschil dat deze scholieren maken tussen een jongen en een meisje die elkaar zoenen, twee meisjes die dit doen of twee jongens die dit doen, neemt verder af. Figuur 2.4 laat voor scholieren in het voortgezet onderwijs een iets minder eenduidig beeld zien. Waar de opvattingen tussen 2009 en 2017 wel positiever zijn geworden, zijn recente veranderingen wat minder groot of afwezig. Wel neemt het verschil dat deze scholieren maken tussen een jongen en een meisje die elkaar zoenen, twee meisjes die dit doen of twee jongens die dit doen, verder af.

Figuur 2.3

Verschillen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit, (helemaal) mee eens, scholieren basisonderwijs, 2009-2017 (in gewogen procenten)^{a, b}

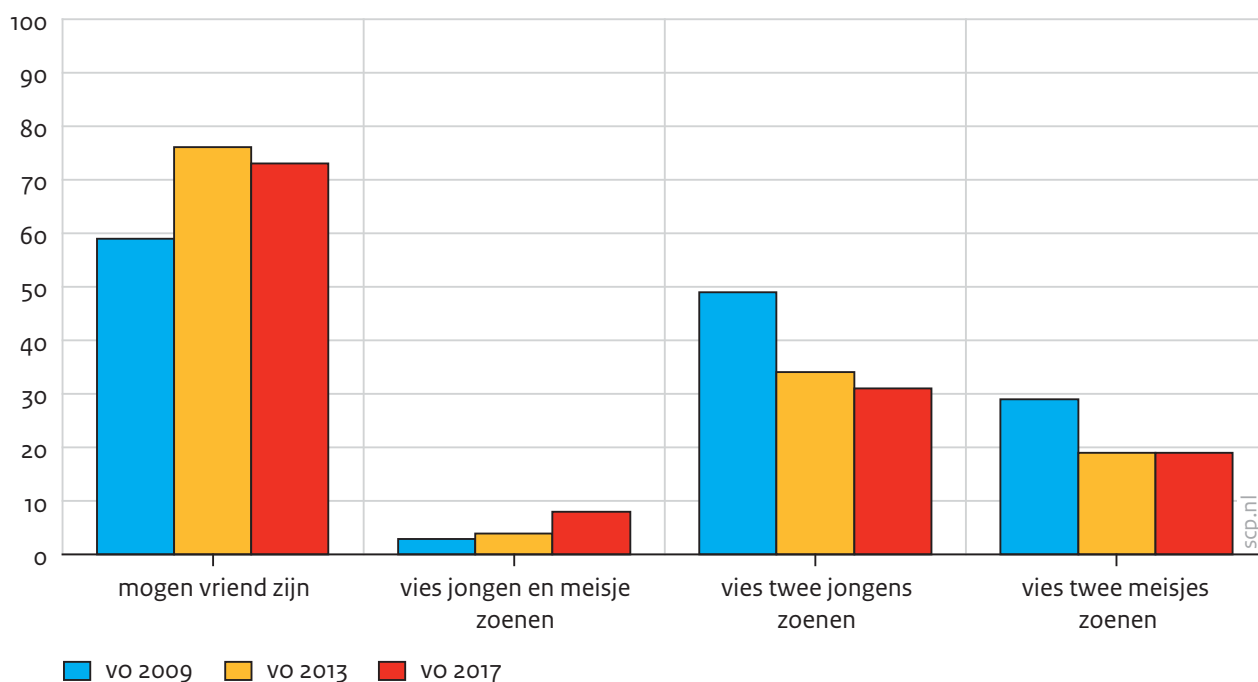
a Zie voor de specifieke vraagstelling en antwoordmogelijkheden tabel 2.1.

b Voor de exacte percentages: zie de bijlage.

Bron: scp/uu/Trimbos (HBSC'09-'17)

Figuur 2.4

Verschillen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit, (helemaal) mee eens, scholieren voortgezet onderwijs, 2009-2017 (in gewogen procenten)^{a, b}

a Zie voor de specifieke vraagstelling en antwoordmogelijkheden tabel 2.1.

b Voor de exacte percentages: zie de bijlage.

Bron: scp/uu/Trimbos (HBSC'09-'17)

Noten

- 1 Er zijn geen specifieke vragen over biseksualiteit. Omdat sommige zaken zowel betrekking hebben op homo- als biseksuele burgers (zoals zoenen op straat met mensen van gelijk geslacht of seks tussen twee vrouwen) spreken we over opvattingen over homo- en biseksualiteit met in het achterhoofd de beperking dat de vragen vooral over homoseksualiteit gaan.
- 2 In 2017 zijn ook data verzameld in de hogere leerjaren van het vwo. Deze data zijn niet in het huidige rapport meegenomen in verband met vergelijkbaarheid met eerdere jaren.
- 3 Alhoewel de vraagstelling naar stemgedrag ook niet is veranderd, kunnen we, doordat niet alle partijen in elke meting minstens 100 deelnemers trekken, geen uitspraken doen over ontwikkelingen in opvattingen op basis van partijvoorkeur.

3 Opvattingen in Europa

Europese landen verschillen sterk in hun juridische omgang met lesbische, homoseksuele en biseksuele (LHB-)burgers. Het aantal landen dat een huwelijk tussen paren van gelijk geslacht toestaat, is in 2017 uitgebreid met drie landen (Finland, Duitsland en Malta). De teller staat nu op vijftien. Er zijn echter ook veertien Europese landen, waaronder Slowakije, Kroatië en Hongarije, waar een grondwettelijk verbod voor een huwelijk tussen mensen van gelijk geslacht geldt: het huwelijk is daar grondwettelijk vastgelegd als een verbinding tussen man en vrouw. Net als over de juridische positie van LHB-burgers, lopen de bevolkingsopvattingen over homoseksualiteit in Europa sterk uiteen. Uit eerdere onderzoeken weten we dat in sommige landen de meerderheid geen homoseksuele burens wilde en dat de meerderheid vond dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven niet mogen leiden zoals zij dat zelf willen (Kuyper et al. 2013). In andere landen wilde de overgrote meerderheid van de bevolking wel naast homo's wonen en vond de meerderheid dat lesbische en homoseksuele mensen hun leven moeten leiden zoals ze dat zelf willen. Naast pan-Europese verschillen lieten eerdere onderzoeken zien dat de opvattingen sterk aan verandering onderhevig zijn (Kuyper et al. 2013). De afgelopen dertig jaar, maar ook de afgelopen tien jaar, zijn veel Europese burgers positiever over homoseksualiteit gaan denken. Doordat zowel de juridische positie van LHB-personen in Europa als de opvattingen over deze burgers aan sterke verandering onderhevig zijn, is het belangrijk om regelmatig actuele cijfers te presenteren. Sinds het verschijnen van de vorige SCP-publicatie over dit onderwerp zijn nieuwe data beschikbaar gekomen: de achtste ronde van de European Social Survey (ESS; zie kader 3.1). Dit hoofdstuk gaat in op de uitkomsten van dit onderzoek en bekijkt de huidige opvattingen en eventuele veranderingen in de beschikbare Europese landen door de tijd (2002-2016).

Kader 3.1 European Social Survey (ESS)

Het European Social Survey (ESS) is in 2002 van start gegaan en heeft als doel om betrouwbare gegevens over opvattingen, houdingen en gedrag in Europese landen te verzamelen voor onderzoek en beleid. Het ESS wordt tweejaarlijks uitgevoerd. Aan de rondes doen landen in deels wisselende samenstelling mee. Het aantal deelnemende landen schommelt tussen de twintig en dertig. Het ESS maakt gebruik van een gedegen onderzoeksmethode en wordt gezien als het meest betrouwbare pan-Europese onderzoek naar opvattingen in Europa. De doelpopulatie van het ESS is de bevolking van 15 jaar of ouder, woonachtig in particuliere huishoudens. Het onderzoek bestaat uit het afnemen van enquêtes (deel mondeling, deels via een schriftelijke vragenlijst). De trekking van de steekproeven verschilt iets per land. In Nederland wordt gebruikgemaakt van een tweetrapssteekproef zonder stratificatie (aselecte adressensteekproef; eerstjarige persoon) waarbij het veldwerk is uitgevoerd door GfK Panelservices Benelux.

Op het moment dat we dit rapport schreven, waren de data van achttien landen in het ess'16 beschikbaar. In totaal deden vanuit deze achttien landen 34.837 deelnemers mee. In het Nederlandse bestand zaten 1681 deelnemers.

Een uitgebreide beschrijving van het ess en het veldwerk in de verschillende landen is te vinden op de ess-website (www.europeansocialsurvey.org) en die van het Noorse data-archief (Norwegian Social Science Data Service, zie www.nsd.uib.no/nsd).

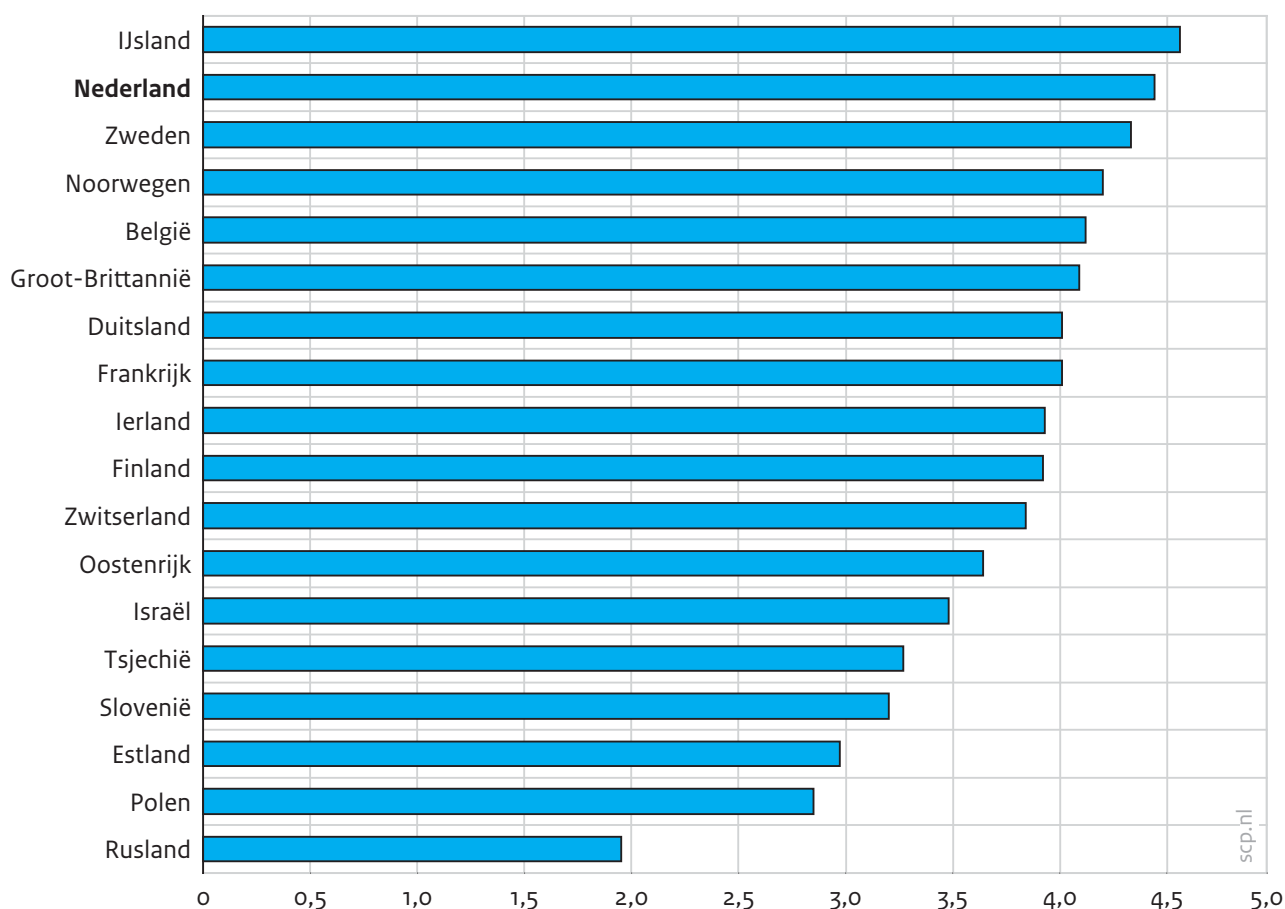
3.1 IJsland meest positief

In de ess staan drie stellingen over homoseksualiteit. We bekijken de rangorde van de deelnemende landen eerst over alle drie deze stellingen heen, waarna we in volgende paragrafen ingaan op de specifieke bevindingen per stelling. In figuur 3.1 zijn de landen geordend naar hun gemiddelde schaalscore. Een hogere score betekent een positieve houding ten opzichte van homoseksualiteit. De bewoners van IJsland hebben, gemiddeld genomen, de meest positieve opvattingen over homoseksualiteit, terwijl de bewoners van Rusland hier het meest negatief over zijn. Dit weerspiegelt ook het klimaat ten aanzien van homoseksualiteit in beide landen: waar IJsland een openlijk lesbische president heeft gehad, is de Russische president openlijk negatief over homoseksualiteit.

Nederland staat na IJsland op de tweede plaats als het gaat om positieve opvattingen. Ook in andere westerse en Scandinavische landen denkt men positief over homoseksualiteit. Een gemiddeld negatieve houding ten opzichte van homoseksualiteit (dat wil zeggen, een score van 3 of minder) treffen we alleen aan in Estland, Polen en Rusland.

Figuur 3.1

Gemiddelde opvatting over homoseksualiteit, naar land, 2016 (gewogen gemiddelden)^{a, b}

a De gemiddelde score is berekend op basis van drie items: 'Homoseksuele mannen en lesbiennes moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat zelf willen', 'Homoseksuele en lesbische stellen moeten dezelfde rechten hebben als heteroseksuele stellen om kinderen te adopteren' en 'Als een nabij familielid homo of lesbisch zou zijn, zou ik mij schamen'. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden. De positief geformuleerde stellingen zijn gecodeerd zodat een hogere schaal score een positievere opvatting weergeeft (Cronbach's alpha = 0,80).

b Er is gebruikgemaakt van designgewichten voor de afzonderlijke landen.

Bron: ESS (ESS'16) SCP-bewerking

3.2 Vrij zijn om je leven te leiden

Over alle deelnemende landen heen is 65% van de Europese burgers van mening dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen vrij moeten zijn om hun leven te leiden zoals zij dat zelf zouden willen.¹ Een kwart (25%) vindt juist van niet. Er zijn grote verschillen tussen landen. Het meest positief is IJsland; daar is 96% van de burgers met het de stelling eens en is slechts 1% het daarmee oneens. In Rusland liggen deze percentages haast omgekeerd: slechts 16% is het met de stelling eens en 68% is het daarmee oneens. Nederland neemt een tweede positie in op de ranglijst van landen met positieve opvattingen en is een

stuk positiever dan het Europese gemiddelde: 95% van de Nederlandse bevolking vindt dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven moeten leiden zoals ze dat zelf willen.

Tabel 3.1

Vrij zijn om je leven te leiden zoals je dat zelf wilt, naar land, 2016 (in gewogen procenten)^{a, b, c}

	(helemaal) mee eens	niet eens, niet oneens	(helemaal) mee oneens
IJsland	96	3	1
Nederland	95	2	2
Zweden	93	4	2
Noorwegen	91	5	5
België	88	6	6
Duitsland	88	6	6
Frankrijk	88	6	6
Groot-Brittannië	88	8	5
Ierland	87	7	7
Tsjechië	87	7	6
Finland	81	11	8
Oostenrijk	77	12	11
Slovenië	66	14	20
Europees gemiddelde^c	65	11	25
Zwitserland	64	22	14
Israël	63	16	21
Polen	60	19	21
Estland	56	21	23
Rusland	16	16	68

- a De stelling luidde: ‘Homoseksuele mannen en lesbiennes moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat zelf willen’. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden.
- b Er is gebruikgemaakt van designgewichten voor de afzonderlijke landen en van een combinatie van design- en populatiegewichten voor het Europese percentage. Het Europese percentage is gebaseerd op de landen die in de tabel staan (en dus niet op alle landen in de geografische of politieke unie).
- c Het gemiddelde is gebaseerd op de deelnemende landen. Als alle Europese landen hadden meegedaan, had dit gemiddelde er uiteraard anders uitgezien.

Bron: ESS (ESS’02-’16) SCP-bewerking

3.3 Gelijke rechten bij adoptie

Europabreed is er in de deelnemende landen minder steun voor ‘gelijke rechten bij adoptie’ dan voor ‘lesbische vrouwen en homoseksuele mannen mogen hun leven leiden zoals zij dat zelf willen’. Waar de meerderheid (65%) nog van mening was dat dit laatste moest kunnen, is een minderheid (39%) van mening dat homoseksuele stellen dezelfde rechten

moeten hebben bij adoptie als heteroseksuele stellen. Daar staat tegenover dat 49% vindt dat zij wel dezelfde rechten moeten hebben. Wederom is de IJslandse bevolking het meest positief: 90% steunt de gelijke rechten, terwijl 4% het hiermee oneens is. Wederom is ook Rusland de hekkensluiter met percentages die bijna omgedraaid zijn: 6% steunt de gelijke rechten en 84% is tegen. Nederland neemt wederom een tweede plaats in met 78% voorstanders van gelijke rechten en 12% tegenstanders. Het verschil met koploper IJsland is wel een stuk groter (-12 procentpunten) dan bij de vraag over je leven leiden zoals je wilt (-1 procentpunt). Ook in andere landen is het aantal burgers met positieve opvattingen een stuk minder groot.

Tabel 3.2

Gelijke rechten voor adoptie, naar land, 2016 (in gewogen procenten)^{a, b, c}

	(helemaal) mee eens	niet eens, niet oneens	(helemaal) mee oneens
IJsland	90	6	4
Nederland	78	10	12
Zweden	73	15	12
België	66	13	21
Noorwegen	63	17	20
Groot-Brittannië	63	17	20
Duitsland	62	12	26
Ierland	55	18	27
Israël	54	19	28
Finland	52	17	31
Frankrijk	48	16	36
Oostenrijk	47	19	34
Tsjechië	46	15	38
Europees gemiddelde^c	39	14	47
Zwitserland	30	28	42
Slovenië	28	14	58
Estland	21	21	58
Polen	11	10	78
Rusland	6	11	84

- a De stelling luidde: ‘Homoseksuele en lesbische stellen moeten dezelfde rechten hebben als heteroseksuele stellen om kinderen te adopteren’. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden.
- b Er is gebruikgemaakt van designgewichten voor de afzonderlijke landen en van een combinatie van design- en populatiegewichten voor het Europese percentage. Het Europese percentage is gebaseerd op de landen die in de tabel staan (en dus niet op alle landen in de geografische of politieke unie).
- c Het gemiddelde is gebaseerd op de deelnemende landen. Als alle Europese landen hadden meegedaan, had dit gemiddelde er uiteraard anders uitgezien.

Bron: ESS (ESS'02-'16) SCP-bewerking

3.4 Zich schamen voor homoseksuele familie

De meerderheid van de Europese inwoners van de deelnemende landen zou zich niet schamen voor een homoseksueel of lesbisch familielid (61%), terwijl iets meer dan één op de vier (27%) dit wel zou doen. De Nederlandse bevolking zou zich het minst schamen voor een homoseksueel of lesbisch familielid (96% niet, 2% wel), terwijl men zich in Rusland met vaakst zou schamen (19% niet, 67% wel).

Tabel 3.3

Schaamte voor homoseksueel familielid, naar land, 2016 (in gewogen procenten)^{a, b, c}

	(helemaal) mee eens	niet eens, niet oneens	(helemaal) mee oneens
Nederland	2	2	96
IJsland	4	2	94
Noorwegen	4	5	91
Zweden	4	7	88
Groot-Brittannië	6	9	86
Duitsland	7	13	80
Finland	7	9	83
Tsjechië	8	11	81
Ierland	8	8	84
België	9	8	83
Frankrijk	10	7	83
Oostenrijk	17	18	65
Slovenië	22	16	62
Zwitserland	25	25	51
Europees gemiddelde^c	27	12	61
Israël	28	18	53
Polen	30	18	52
Estland	34	21	45
Rusland	67	13	19

a De stelling luidde: 'Als een nabij familielid homo of lesbisch zou zijn, zou ik mij schamen'. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden.

b Er is gebruikgemaakt van designgewichten voor de afzonderlijke landen en van een combinatie van design- en populatiegewichten voor het Europese percentage. Het Europese percentage is gebaseerd op de landen die in de tabel staan (en dus niet op alle landen in de geografische of politieke unie).

c Het gemiddelde is gebaseerd op de deelnemende landen. Als alle Europese landen hadden meegedaan, had dit gemiddelde er uiteraard anders uitgezien.

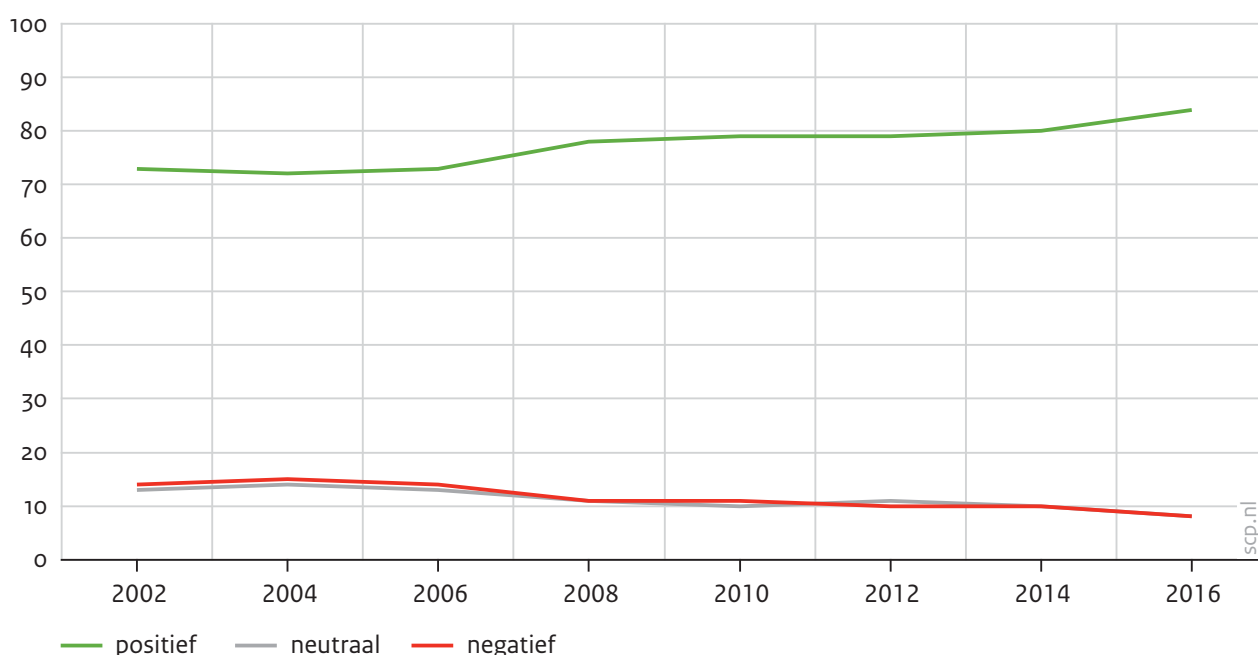
Bron: ESS (ESS'16) SCP-bewerking

3.5 Veranderingen in Europa

De vraag of men vindt dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen hun leven moeten kunnen leiden zoals zij dat zelf willen, is in elke ronde van de ESS-dataverzameling gesteld, dus de opvattingen hierover kunnen tussen 2002 en 2016 vergeleken worden.² Een trendanalyse laat zien dat er significante veranderingen optraden. Figuur 3.1 illustreert dit: gemiddeld genomen is men tussen 2002 en 2016 in Europa positiever over homoseksualiteit gaan denken.

Figuur 3.2

Ontwikkelingen in gemiddelde opvatting over homoseksualiteit in Europa, 2002-2016 (in gewogen procenten)^{a, b, c}

- De stelling luidde: 'Homoseksuele mannen en lesbiennes moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat zelf willen'. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden.
- Er is gebruikgemaakt van designgewichten voor de afzonderlijke landen en van een combinatie van design- en populatiegewichten voor het Europese percentage. Het Europese percentage is gebaseerd op de landen die in de tabel staan (en dus niet op alle landen in de geografische of politieke unie). Als alle Europese landen hadden meegedaan, had dit gemiddelde er uiteraard anders uitgezien.
- Alleen landen die aan de meest recente ESS-ronde hebben meegedaan én die niet meer dan één keer eerder niet hebben meegedaan, zijn betrokken in de analyses.

Bron: ESS (ESS'02-'16) SCP-bewerking

In tabel 3.4 zijn de percentages voor alle jaren en alle landen uitgesplitst. De lineaire trends geven aan dat in bijna alle landen een significante toename van positieve opvattingen is te zien. Dit geldt ook voor het Europese gemiddelde. De percentages illustreren deze trend: in 2002 dacht 74% positief en dat is (sinds 2008) gestegen tot 84% in 2016.

Er zijn twee landen waarin de lineaire trends niet significant zijn: Zwitserland en Frankrijk. In Zwitserland zien we een golvende beweging waarbij de opvattingen soms positiever en soms negatiever worden en er daardoor door de boot genomen weinig verandert (60% in 2002 versus 64% in 2016, met top van 67% in 2010). In Frankrijk zien we hetzelfde plaatje, met als enig verschil dat het percentage met een positieve opvatting in 2016 wel op het hoogste niveau ligt en ook een stuk hoger is dan in 2002 (88% versus 79%). In die zin is Zwitserland het enige Europese land in de analyses waar geen noemenswaardige veranderingen in de opvattingen over homoseksualiteit hebben plaatsgevonden tussen 2002 en 2016.

Tabel 3.4

Ontwikkelingen in opvattingen over homoseksualiteit in Europa, 2002-2016 (in gewogen procenten)^{a, b, c, d, e}

	'02	'04	'06	'08	'10	'12	'14	'16	trend
Nederland	88	89	88	91	93	93	92	95	***
Zweden	82	84	86	87	90	88	92	93	***
Noorwegen	76	78	81	79	84	84	89	91	***
Duitsland	75	74	71	81	83	85	87	88	***
Frankrijk	79	76	78	86	83	80	82	88	ns
Groot-Brittannië	76	76	79	81	85	84	85	88	***
België	80	79	80	85	87	86	87	88	***
Ierland	83	78	81	86	84	87	88	87	***
Tsjechië	80	75	77	82	83	78	83	87	***
Europees gemiddelde	73	72	73	78	79	79	80	84	***
Finland	62	63	64	68	75	75	75	81	***
Slovenië	52	55	55	58	53	57	63	66	***
Zwitserland	60	59	.	66	67	61	62	64	ns
Polen	45	43	46	50	48	54	51	60	***
Estland	.	41	36	41	43	45	41	56	***

a De stelling luidde: 'Homoseksuele mannen en lesbiennes moeten vrij zijn om hun leven te leiden zoals zij dat zelf willen'. Deelnemers gaven antwoord op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). De percentages in de tabel hebben betrekking op de deelnemers die het helemaal eens of eens waren met de stelling (antwoord 1 of 2). Degenen die het niet wisten, die expliciet weigerden te antwoorden of waarvan het antwoord ontbrak, zijn gecodeerd als ontbrekende waarden.

b Er is gebruikgemaakt van designgewichten.

c Door de veelheid aan toetsen is besloten alleen trends op een significantieniveau van 0,01 als significant te beschouwen.

d Alleen landen die aan de meest recente ESS-ronde hebben meegedaan én die niet meer dan één keer eerder niet hebben meegedaan, zijn betrokken in de analyses. Het Europees gemiddelde was dan ook anders geweest als er andere landen hadden meegedaan.

e . = data niet beschikbaar.

*** $p < 0,001$.

ns niet significant.

Bron: ESS (ESS'02-'16) SCP-bewerking

Noten

- 1 Het percentage van Europese burgers is gebaseerd op de deelnemende landen. Dit is dus geen zuivere schatting, omdat het sterk afhankelijk is van welke landen meedoen. Als meer landen zouden meedoen die bekendstaan om hun positieve opvattingen (bv. Denemarken), zou dit percentage stijgen, terwijl het zou dalen als er landen zouden meedoen die bekendstaan om hun negatieve opvattingen (zoals Hongarije).
- 2 Deze vergelijking kent wel wat beperkingen, omdat de deelnemende landen wisselen. In de analyses naar de ontwikkelingen door de tijd zijn alleen de landen meegenomen die maximaal één ronde hebben gemist en waarvan de 2016-data beschikbaar zijn. Dit waren in totaal veertien landen.

4 Opvattingen over genderdiversiteit

De laatste jaren is de politieke en maatschappelijke aandacht voor genderdiversiteit en geslachtsvariaties toegenomen. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar transgender personen (mensen van wie de genderidentiteit of -expressie anders is dan het geslacht dat iemand bij de geboorte kreeg toegewezen) of personen met een intersekseconditie (mensen bij wie het lichaam verschilt van wat medici over het algemeen onder ‘man’ of ‘vrouw’ verstaan). De aandacht voor ‘de T’ en ‘de I’ in het emancipatiebeleid is, in vergelijking met aandacht voor homoseksualiteit, relatief nieuw. Ook de onderzoekstraditie in opvattingen over genderdiversiteit gaat minder ver terug. In 2012 kwam het eerste onderzoek uit waarin de opvattingen van de Nederlandse bevolking over transgender personen centraal stonden (Kuyper 2012). Specifieke opvattingen over personen met een intersekseconditie zijn nog nooit op die manier in kaart gebracht.

In dit hoofdstuk zetten we de meest recente cijfers over de opvattingen over genderdiversiteit op een rij. We kijken hierbij ook naar veranderingen in de tijd en naar verschillen tussen groepen. Omdat er slechts een beperkt aantal meetmomenten beschikbaar is (2012/’13 t/m 2016/’17), toetsen we – om schijnnaauwkeurigheid te voorkomen – de trends niet en houden we bij de interpretatie van de ontwikkelingen in de tijd een slag om de arm.

4.1 Opvattingen anno 2017

In tabel 4.1 staan de opvattingen over genderdiversiteit van de Nederlandse bevolking. Een aantal vragen heeft betrekking op de subgroep transgender personen die een medische transitie willen ondergaan. De mogelijkheid tot operaties wordt door 66% van de Nederlandse bevolking ondersteund, terwijl 13% dit geen goed idee vindt. Over wie deze zorgkosten moet betalen, zijn de meningen verdeeld: 29% vindt dat transgender personen deze zelf maar moeten betalen, 35% is het daarmee oneens. Medische transities hoeven bestaande vriendschappen niet in de weg te staan. Slechts een klein percentage van de Nederlandse bevolking zou een vriendschap verbreken met een goede vriend (5%) of vriendin (6%) als deze het lichaam wil laten aanpassen. Dit zijn de items die in termen van Keuzenkamp et al. (2006) de ‘ondergrens’ hebben bereikt.

Zoals gezegd is de grote gemene deler van genderdiversiteit dat genderdiverse personen zich niet helemaal eenduidig thuis voelen in de categorieën ‘man’ of ‘vrouw’ of dat anderen hen niet direct in deze categorieën kunnen plaatsen. Dat stelt hen soms voor problemen, omdat de indeling in twee geslachten een basaal onderscheid is voor de meeste mensen (Shutts et al. 2017). Dat zien we ook in tabel 4.1 terug: 45% van de Nederlandse bevolking wil bij een eerste ontmoeting weten of iemand een man of een vrouw is (33% heeft hier geen behoefte aan). Eén op de vijf deelnemers (20%) is van mening dat er iets mis is met mensen die zich geen man of vrouw voelen en 14% gaat liever niet om met mensen van wie niet duidelijk is of ze man of vrouw zijn. Daar staat tegenover dat meer

dan de helft aangeeft dat zij vinden dat er met hen niets mis is (53%) en wel zouden omgaan met mensen waarvan het geslacht niet duidelijk is (62%).

Tabel 4.1

Opvattingen over genderdiversiteit, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/'17 (in gewogen procenten)^a

	(helemaal) mee eens	niet eens/ niet oneens	(helemaal) mee oneens
ik verbreek de vriendschap als blijkt dat een goede vriendin haar lichaam wil laten aanpassen om man te worden	6	17	77
ik verbreek de vriendschap als blijkt dat een goede vriend zijn lichaam wil laten aanpassen om vrouw te worden	5	16	79
er is iets mis met mensen die zich geen man of vrouw voelen	20	27	53
ik ga liever niet om met mensen van wie niet duidelijk is of ze man of vrouw zijn	14	24	62
als ik iemand ontmoet, dan vind ik het belangrijk om te weten of iemand man of vrouw is	45	22	33
als iemand goed heeft nagedacht over het veranderen van zijn of haar geslacht, dan is een operatie een goed idee	66	22	13
operaties om van geslacht te veranderen moeten mensen zelf maar betalen	29	36	35

a Antwoorden werden gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens).

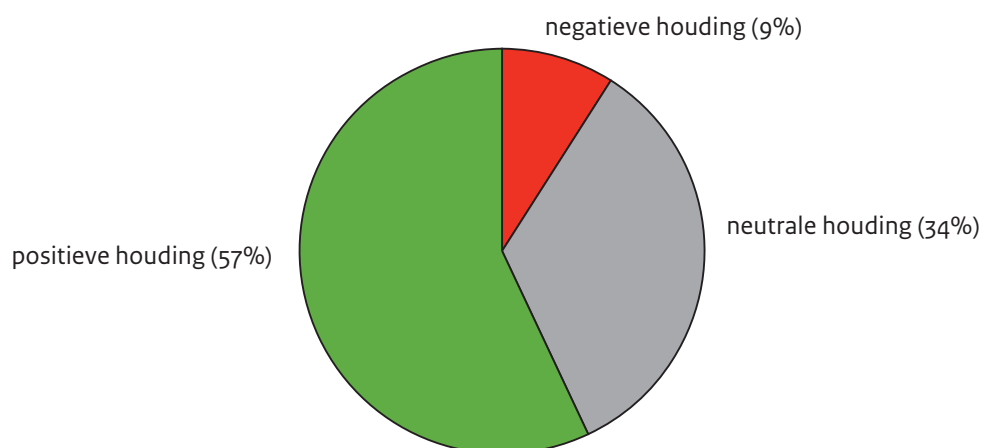
Bron: SCP (SLI'16/'17)

Op basis van de gemiddelde scores die deelnemers aan de stellingen over genderdiversiteit uit tabel 3.1 gaven, is een samengestelde maat berekend die aangeeft in hoeverre men over alle stellingen heen gemiddeld positief, neutraal of negatief over genderdiversiteit denkt. Dezelfde voor- en nadelen van een dergelijke maat die we in paragraaf 2.1 bespraken, gelden hiervoor uiteraard ook.

In totaal had in 2017 9% van de Nederlandse bevolking een negatieve houding ten opzichte van transgender personen (figuur 4.1). Hiervan was 1% zeer negatief en 8% negatief. Iets meer dan een derde (34%) had een neutrale houding en 57% had een positieve houding ten opzichte van genderdiversiteit. Hiervan was 13% zeer positief en 44% positief.

Figuur 4.1

Houding ten opzichte van genderdiversiteit op basis van samenvattende schaalscore, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/'17 (in gewogen procenten)^a

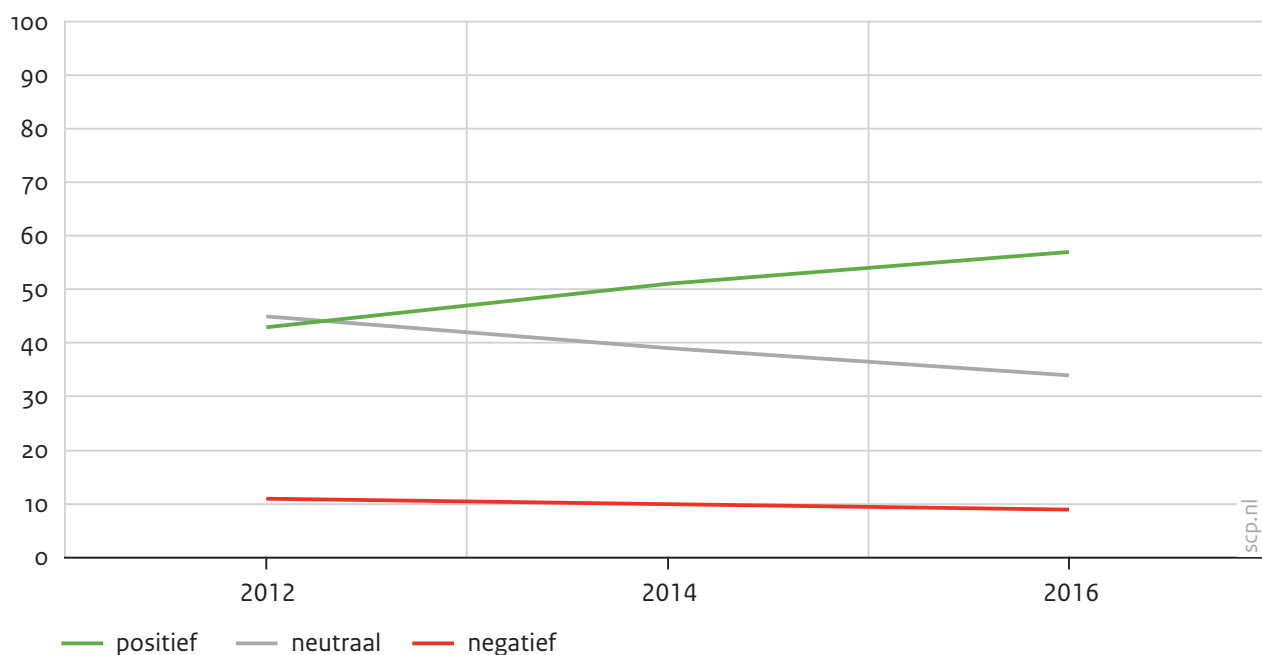
a De maat is berekend op basis van zeven stellingen over genderdiversiteit (zie tabel 4.1). Antwoorden op de stellingen zijn gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = niet eens/niet oneens; 4 = niet mee eens; 5 = helemaal mee oneens). Deelnemers met meer dan drie ontbrekende antwoorden zijn niet meegenomen in de analyses. Van de andere ontbrekende waarden zijn de gemiddelden geïmputeerd. De vragen zijn zo gecodeerd dat een hogere score op een positievere houding duidt (minimum = 1, maximum = 5). Vervolgens is de totale gemiddelde schaalscore onderverdeeld in de groepen 'zeer negatief' (1,00-1,49), 'negatief' (1,50-2,49), 'neutraal' (2,50-3,49), 'positief' (3,50-4,49) en 'zeer positief' (4,50-5,00). Als van de items een schaal wordt geconstrueerd, is de Cronbach's alpha 0,86.

Bron: SCP (SLI'16/'17)

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk aangekondigd, is het aantal meetmomenten voor de opvattingen over genderdiversiteit beperkt. We kunnen dus alleen iets over het globale beeld zeggen. Figuur 4.2 laat voorzichtig zien dat de opvattingen over genderdiversiteit tussen 2012/'13 en 2016/'17 positiever zijn geworden. Met name de groep die hier positief tegenover staat, is in omvang toegenomen (van 45% naar 57%). Het aantal mensen dat negatief tegenover genderdiversiteit staat, blijft liggen op ongeveer één op de tien.

Figuur 4.2

Ontwikkelingen in houding ten opzichte van genderdiversiteit op basis van samenvattende schaalscore, bevolking 18 jaar en ouder, 2012/'13-2016/'17 (in gewogen procenten)^a

a Voor de exacte percentages: zie de bijlage.

Bron: SCP (SLI'12-'16)

Het globale beeld van steeds positiever wordende opvattingen lijkt ook op te gaan voor de meeste onderwerpen die in tabel 4.2 worden genoemd. In 2017 waren er, in vergelijking met 2012/'13, bijvoorbeeld minder mensen die vinden dat er iets mis is met mensen die zich geen man of vrouw voelen en vinden ook minder mensen dat de financiering van operaties om het lichaam aan te passen bij transgender personen zelf zou moeten liggen. Op andere gebieden lijkt er tussen 2014/'15 en 2016/'17 minder veranderd. De volgende editie van SLI zal meer meetmomenten bevatten en helderheid verschaffen over de vraag of er daadwerkelijk sprake is van een opgaande trend richting meer positieve opvattingen over genderdiversiteit.

Tabel 4.2

Ontwikkelingen in opvattingen over genderdiversiteit, naar jaar, bevolking 18 jaar en ouder, 2012/'13-2016/'17 (in gewogen procenten)^a

	2012/'13	2014/'15	2016/'17
ik verbreek de vriendschap als blijkt dat een goede vriendin haar lichaam wil laten aanpassen om man te worden			
(helemaal) mee eens	7	7	6
(helemaal) mee oneens	72	76	77
ik verbreek de vriendschap als blijkt dat een goede vriend zijn lichaam wil laten aanpassen om vrouw te worden			
(helemaal) mee eens	7	6	5
(helemaal) mee oneens	74	78	79
er is iets mis met mensen die zich geen man of vrouw voelen			
(helemaal) mee eens	29	25	20
(helemaal) mee oneens	38	47	53
ik ga liever niet om met mensen van wie niet duidelijk is of ze man of vrouw zijn			
(helemaal) mee eens	18	15	14
(helemaal) mee oneens	51	56	62
als ik iemand ontmoet, dan vind ik het belangrijk om te weten of iemand man of vrouw is			
(helemaal) mee eens	53	46	45
(helemaal) mee oneens	27	32	33
als iemand goed heeft nagedacht over het veranderen van zijn of haar geslacht, dan is een operatie een goed idee			
(helemaal) mee eens	62	65	66
(helemaal) mee oneens	13	14	13
operaties om van geslacht te veranderen moeten mensen zelf maar betalen			
(helemaal) mee eens	37	36	29
(helemaal) mee oneens	25	29	35

a Antwoorden werden gegeven op een vijfpuntsschaal (1 = helemaal mee eens; 5 = helemaal mee oneens). De antwoordoptie 'nooit over nagedacht' ontbreekt in de vraagstelling.

Bron: SCP (SLI'12/'13-'16/'17)

4.2 Verschillen tussen groepen

Analoog aan paragraaf 2.3, waarin we de verschillen tussen sociaal-demografische groepen in opvattingen over homo- en biseksualiteit onderzochten, brengt tabel 4.3 de verschillen tussen deze groepen in opvattingen over genderdiversiteit in kaart. We zien dat grofweg dezelfde groepen die negatievere opvattingen hebben over homo- en biseksualiteit, negatiever denken over genderdiversiteit: mensen met een negatieve opvatting zijn vaker man, laagopgeleid, religieus, van niet-westerse afkomst en stemmend op CDA, PVV of VVD. Wat opvalt, is dat de verschillen in opvattingen tussen groepen groter zijn als het gaat om

genderdiversiteit dan als het gaat om homo- en biseksualiteit. Zo is het verschil tussen mannen en vrouwen bij negatieve opvattingen over homo- en biseksualiteit 2 procentpunt, maar bij genderdiversiteit 9 procentpunt. Het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden is bij opvattingen over homo- en biseksualiteit 4 procentpunt en bij genderdiversiteit 10 procentpunt. Tussen stemmers op GroenLinks en op het CDA zit 7 procentpunt en bij genderdiversiteit maar liefst 20 procentpunt. Dat de verschillen inzake opvattingen over genderdiversiteit meer verschillen, is wellicht niet vreemd als we het tijdsverloop in ogenschouw nemen. We zagen dat de opvattingen van verschillende groepen in de samenleving gedurende de afgelopen tien jaar qua homo- en biseksualiteit dichterbij elkaar kwamen te liggen. Transgender personen en genderdiversiteit is een groep die pas de laatste jaren in de schijnwerpers van media, beleid en politiek staan. De verschillen tussen de groepen in opvattingen over genderdiversiteit zijn dan ook meer te vergelijken met de verschillen in opvattingen over homo- en biseksualiteit van enkele jaren terug. Ook is er bij opvattingen over genderdiversiteit nog geen sprake van een plafondeffect (geen groepsverschillen meer doordat de overgrote meerderheid dezelfde mening is toegedaan). Wellicht groeien de groepen in hun opvattingen de komende jaren meer naar elkaar toe.

Tabel 4.3

Opvattingen over genderdiversiteit op basis van samenvattende schaalscore, naar sociaal-demografische kenmerken, bevolking 18 jaar en ouder, 2016/17 (in gewogen procenten)^{a, b}

	p	negatief	neutraal	positief
geslacht	***			
man		14	37	49
vrouw		5	30	65
leeftijd	***			
18-29 jaar		11	32	56
30-39 jaar		10	32	57
40-49 jaar		7	28	65
50-59 jaar		11	32	56
60-69 jaar		7	29	64
70-79 jaar		5	34	61
≥ 80 jaar		8	36	55
opleiding	***			
laag		14	38	48
midden		11	39	50
hoog		4	24	72
religie	***			
geen		7	31	63
rooms-katholiek (r.-k.)		15	44	41
protestantse kerk (PKN)		17	46	38
overig		23	40	37

Tabel 4.3
(Vervolg)

	p	negatief	neutraal	positief
herkomst	***			
autochtone herkomst		9	33	59
westerse herkomst		8	36	56
niet-westerse herkomst		17	40	44
stedelijkheid	ns			
zeer sterk stedelijk		8	29	63
sterk stedelijk		10	32	58
matig stedelijk		9	36	56
weinig stedelijk		9	40	51
niet stedelijk		15	33	52
politieke partij ^c	***			
CDA		20	45	35
D66		1	23	76
GroenLinks		0	14	86
PvdA		5	24	71
PVV		15	38	46
SP		8	33	59
VVD		10	39	51
weet ik nog niet		7	34	59
verklaarde variantie	26%			

a Kolom p geeft aan of het kenmerk iets toevoegt aan het multivariate regressiemodel dat verschillen in de houding verklaart als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken. De percentages zijn de ongecorrigeerde percentages (waarbij geen rekening is gehouden met de invloed van andere kenmerken).

b Deelnemers is gevraagd op welke politieke partij zij zouden stemmen als er nu verkiezingen waren. Alleen de partijen waar minstens 100 deelnemers (ongewogen aantallen) op zouden stemmen, zijn in de tabel weergegeven.

*** $p < 0,001$.

ns niet significant.

Bron: SCP (SLI'16/'17)

4.3 Samenhang opvattingen over seksuele en genderdiversiteit

Zoals in de inleiding al aangegeven, zijn er goede redenen om de opvattingen over genderdiversiteit en homo- en biseksualiteit apart van elkaar te bespreken. Beide groepen verschillen deels van elkaar in de maatschappelijke problemen die zij ondervinden en de beleidsmatige of juridische maatregelen die genomen worden. Het scheiden van de maten voor opvattingen over homo- en biseksualiteit aan de ene kant en genderdiversiteit aan de andere kant verdoezelt echter de sterke samenhang tussen beide opvattingen. Een analyse van de correlaties, een maat die de samenhang weergeeft tussen twee thema's, laat zien dat opvattingen over homo- en biseksualiteit en genderdiversiteit sterk met elkaar samen-

hangen ($r = 0,68$; $p < 0,001$). Met andere woorden: personen die negatiever over homo- en bisexualiteit denken, denken ook vaak negatiever over genderdiversiteit en omgekeerd. Dat is niet opvallend als we in acht nemen dat het maatschappelijke en politieke debat vaker gaat over de groep als geheel (LHBTI-emanipatie) en eerdere onderzoeken laten zien dat opvattingen over homoseksualiteit ook gebaseerd zijn op een breder waardensysteem dat betrekking heeft op gepaste rollen, gedragingen, gevoelens en opvattingen over mannen en vrouwen (Hooghe en Meeusen 2012; Kuiper et al. 2013; McVeigh en Diaz 2009; Nierman et al. 2007; Takács en Szalma 2011).

5 Samenvatting en slotbeschouwing

Het SCP brengt sinds 2006 de stand van zaken van de LHB(TI)-emancipatie in kaart. Dat doen we door aan de ene kant naar de leefsituatie van LHB(TI)-personen te kijken (hoe gaat het met de groep zelf?) en aan de andere kant naar de publieke opinie (hoe denkt Nederland over seksuele en genderdiversiteit?). Het huidige rapport belicht de emancipatie vanuit dat tweede perspectief. Opvattingen over homo- en biseksualiteit en genderdiversiteit zijn niet alleen van belang als indicatie van het maatschappelijk klimaat, maar zijn ook direct gerelateerd aan de leefsituatie van seksuele en genderminderheden. Buitenlands onderzoek laat zien dat opvattingen gerelateerd zijn aan homonegatief gedrag (Parrott et al. 2008) en aan het welzijn van LHB-burgers (Hatzenbuehler et al. 2010; Hatzenbuehler et al. 2011; Hatzenbuehler et al. 2014). Opvattingen hebben daarmee een effect op het welzijn en de leefsituatie van LHB-burgers zelf. Hier lijkt overigens een bovengrens aan te zitten: waar onderzoek laat zien dat leefomgevingen die in grote mate verschillen in wetgeving en sociaal klimaat ook verschillen in het welzijn van LHB-personen (in negatieve omgevingen rapporteren LHB-personen een sterker verminderd welzijn), laten Felson en Adamczyk (2017) zien dat boven een bepaald percentage van positieve bevolkingsopvattingen, een toename in dat positieve percentage geen verband meer houdt met een betere leefsituatie en welzijn van LHB-burgers.

Dit rapport beantwoordt, op basis van nationale en internationale representatieve bevolkingsstudies, drie vragen: ‘Wat is de houding van de Nederlandse en Europese bevolking ten aanzien van homo- en biseksualiteit en zijn er verschillen tussen landen en bevolkingsgroepen?’, ‘Wat zijn de ontwikkelingen in de houding van de Nederlandse en Europese bevolking ten aanzien van homo- en biseksualiteit?’ en ‘Wat is de houding van de Nederlandse bevolking ten aanzien van transgender personen en genderdiversiteit en zijn er verschillen naar achtergrondkenmerken?’ Met betrekking tot de eerste twee vragen laten de data zien dat de Nederlandse bevolking over het algemeen (zeer) positief over homo- en biseksualiteit denkt. In 2017 had 74% een positieve houding, 6% een negatieve houding en 20% een neutrale houding. De houding is tussen 2006/’07 en 2016/’17 steeds positiever geworden en ook tussen 2014/’15 en 2016/’17 zien we een significant, positief verschil in de opvattingen over homo- en biseksualiteit. Deze veranderingen zien we op verschillende thema’s (zoals gelijke rechten, zichtbaarheid, acceptatie in nabije kring) en binnen verschillende bevolkingsgroepen (zoals jong en oud of gelovige en niet-gelovige mensen). Scholieren denken ook veelal positief over homoseksualiteit en scholieren in het basisonderwijs denken hier door de jaren heen ook duidelijk positiever over. Scholieren in het voortgezet onderwijs denken anno 2017 wel een stuk positiever over homoseksualiteit dan in 2009, al vlakt recent de toename wel af. In vergelijking met veel andere landen denkt men in Nederland heel positief over homoseksualiteit.

Bij het globale, positieve beeld vallen twee kanttekeningen te maken. Ten eerste wordt over sommige onderwerpen op het terrein van homo- en biseksualiteit wat minder positief gedacht. Het gaat hier met name over opvattingen over (zichtbare) intimiteit tussen

mensen van gelijk geslacht. Dit geldt voor zowel de volwassen bevolking als voor scholieren. Ook bij gelijke rechten ten aanzien van adoptie plaatst een wat groter percentage van de Nederlandse bevolking kanttekeningen. Dat de Nederlandse bevolking ‘relatief negatief’ over bovengenoemde zaken in vergelijking met andere onderwerpen denkt, betekent niet dat het overgrote deel van de bevolking dit afkeurt. Zo staat tegenover de 29% die twee zoenende mannen aanstootgevend vindt, 42% die dit niet aanstootgevend vindt en tegenover de 13% die geen gelijke rechten inzake adoptie wil, staat maar liefst 73% die gelijke rechten wel ondersteunt. De percentages zijn bovendien in de afgelopen tien jaar steeds positiever geworden.

De tweede kanttekening heeft betrekking op de opvattingen van enkele sociaal-demografische groepen in de samenleving. Hoe mensen denken over homo- en bisexualiteit hangt samen met hun geslacht, leeftijd, opleiding, etniciteit, religie en politieke voorkeur. Groepen die beduidend negatiever denken dan de algemene Nederlandse bevolking, zijn leden van de PKN, leden van overige religies en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. Hierbij moet wel in het achterhoofd worden gehouden dat deze groepen gemiddeld weliswaar negatievere opvattingen hebben, maar dat ook van hen de meerderheid geen negatieve houding heeft. Ook nemen de verschillen tussen de sociaal-demografische groepen door de jaren heen sterk af. De opvattingen over homo- en bisexualiteit komen in Nederland dus dicht bij elkaar te liggen. Deels kan dit wellicht worden verklaard door een plafondeffect: een dusdanig grote meerderheid van de bevolking denkt inmiddels positief over homo- en bisexualiteit, dat door een gebrek aan variatie in opvattingen de samenhang met voorspellers (zoals sociaal-demografische kenmerken) wegvalt.

Voor de derde vraag, naar opvattingen over genderdiversiteit, laten de data zien dat de Nederlandse bevolking over het algemeen positief over genderdiversiteit denkt. In 2016/17 had 57% een positieve houding, 34% een neutrale houding en 9% een negatieve houding. De eerste voorzichtige trends laten zien dat ook deze opvattingen positiever worden, maar omdat we pas sinds 2012/13 (in totaal drie meetmomenten) de opvattingen over genderdiversiteit in kaart brengen, moeten we hierbij een slag om de arm houden. Recente internationaal vergelijkbare cijfers zijn niet voorhanden.

Dezelfde kanttekeningen die we maakten over de opvattingen over homo- en bisexualiteit, zijn hier van toepassing: over sommige onderwerpen denkt men relatief negatief en sommige groepen in de samenleving denken negatiever. Zo zijn de meningen verdeeld over wie de zorgkosten voor transgender personen moet betalen: 29% vindt dat transgender personen deze zelf maar moeten betalen, 35% is het daarmee oneens. Genderambivalentie kan ook niet altijd op steun rekenen: één op de vijf deelnemers (20%) is van mening dat er iets mis is met mensen die zich geen man of vrouw voelen en 14% gaat liever niet om met mensen van wie niet duidelijk is of ze man of vrouw zijn. Daar staat tegenover dat meer dan de helft aangeeft dat zij vinden dat er met deze mensen niets mis is (53%) en dat zij wel zouden omgaan met mensen waarvan het geslacht niet duidelijk is (62%). Mensen met een negatieve opvatting zijn vaker man, laagopgeleid, religieus, van niet-westerse afkomst en stemmend op CDA, PVV of VVD. Wat opvalt, is dat de verschillen in opvattingen tussen groepen groter zijn als het gaat om genderdiversiteit dan als het gaat om homo- en

biseksualiteit. Bij opvattingen over genderdiversiteit is ook nog geen sprake van een plafondeffect.

Kwantitatieve, periodiek herhaalde opinieonderzoeken zijn een goede en betrouwbare manier om door de jaren heen te kijken hoe de bevolking over bepaalde zaken denkt. Door het toevoegen van negentien stellingen over homo- en biseksualiteit en genderdiversiteit aan het CUL/SLI-onderzoek in 2006, hebben we nu zicht op de meest recente stand van zaken én ontwikkelingen in de tijd. Tegelijk vallen er natuurlijk kanttekeningen te plaatsen bij deze manier van onderzoek. Een van de beperkingen is dat zicht op het ‘waarom’ van een opinie hiermee niet te achterhalen valt. Bijvoorbeeld: iemand kan het oneens zijn met de stelling ‘homoseksuele mannen en lesbische vrouwen moeten hun leven kunnen leiden zoals zij dat zelf willen’ omdat hij of zij een negatieve opvatting over homoseksualiteit is toegedaan, maar iemand kan het ook oneens zijn met deze stelling omdat hij of zij vindt dat niemand het leven moet leiden zoals hij of zij dat zelf wil (bv. omdat ze vinden dat mensen hun leven moeten leiden zoals God dat wil). Iemand kan vinden dat transgender personen zelf voor operaties moeten betalen omdat hij of zij negatief over transgender personen denkt, maar ook omdat hij of zij vindt dat zorgkosten sowieso zo min mogelijk collectief betaald zouden moeten worden.

Een andere beperking is dat er altijd een afweging gemaakt moet worden tussen het belang van vergelijkbaarheid (en dus steeds op dezelfde manier dezelfde vragen stellen) en nieuwe inzichten en maatschappelijke ontwikkelingen. Vanuit het eerste oogpunt is het wenselijk om niets aan de stellingen en de schaalconstructie van de samengestelde maat te wijzigen. Dit is immers de enige manier om ontwikkelingen en veranderingen in de tijd in kaart te kunnen brengen. Vanuit het tweede oogpunt zijn wijzigingen juist wel wenselijk. Anno 2018 gaat het debat over emancipatie (deels) over andere zaken en andere groepen dan in 2006 het geval was. Zo zijn er, tot op heden, geen stellingen over personen met een intersekseconditie of specifieke vragen over biseksuele burgers toegevoegd aan representatieve bevolkingsstudies. Ook de publieke opinie over actuele kwesties in het maatschappelijk debat, zoals seksregistratie en genderneutrale toiletten, kennen we niet. De afwegingen tussen ‘vergelijkbaarheid’ en ‘actualiteit’ zullen ook gemaakt moeten worden in toekomstige edities van onderzoek naar opvattingen over LHBTI-personen.

Tot slot wordt regelmatig de kanttekening geplaatst dat opinieonderzoeken slechts sociaal wenselijk ‘zeggedrag’ zijn en dat de werkelijkheid er heel anders uit kan zien. Deze kanttekening raakt aan het onderwerp van sociale wenselijkheid. Om dit zoveel mogelijk te voorkomen, wordt de SLI-vragenlijst dan ook individueel op papier ingevuld. Maar ook een mogelijke bias door sociale wenselijkheid neemt niet weg dat het gegeven dat mensen tien jaar geleden blijkbaar meer vrijheid ervaarden om homonegatief ‘zeggedrag’ te vertonen dan nu en dat men het blijkbaar nu sociaal wenselijk acht om positief te spreken over homo- en biseksualiteit ook wat zegt over de veranderende opvattingen en het sociale klimaat in Nederland met betrekking tot seksuele en genderdiversiteit.

5.1 Ten slotte

De kanttekeningen over enkele onderwerpen, groepen en de onderzoeksmethodiek daargelaten laten de huidige cijfers over opvattingen over homo- en biseksualiteit en genderdiversiteit zien dat het overgrote deel van de Nederlandse bevolking positief staat tegenover het overgrote deel van de onderwerpen en dat dit de laatste jaren alleen maar positiever is geworden. Vanuit het perspectief van opvattingen en meningen gaat de emancipatie van seksuele en genderminderheden er dus op vooruit. Echter, zoals eerder aangegeven, kijkt het SCP, als het gaat om de stand van zaken inzake de LHBTI-emancipatie, naar twee kanten van het verhaal: de leefsituatie van LHBTI-burgers zelf en de publieke opinie over homo- en biseksualiteit en genderdiversiteit. Alhoewel de opvattingen een positief beeld laten zien, weten we uit andere onderzoeken dat de emancipatie er slechter voor staat als we kijken naar de leefsituatie van de doelgroep zelf. Daarover lieten recente SCP-onderzoeken zien dat – de positieve bevolkingsopvattingen ten spijt – LHBT-burgers op achterstand stonden in vergelijking met heteroseksuele cisgender burgers (Kuyper 2015b; Kuyper 2016; Kuyper 2017). Zo leefden transgender personen vaker in armoede, werden LHBT-personen vaker slachtoffer van geweld of pesterijen op het werk en rapporteren LHBT-jongeren veel psychische problematiek. Dit onderstreept het belang van een brede blik en genuanceerde uitspraken over de stand van zaken met betrekking tot de emancipatie van LHBTI-burgers.

Summary and conclusions

Opinions on sexual and gender diversity in the Netherlands and Europe

SCP has been monitoring the status of LGB(TI) (lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex) emancipation since 2006. We do this by looking at the life situation of LGBTI persons (how is the group itself faring?) and by measuring public opinion (what do the Dutch think about sexual and gender diversity?). This report describes emancipation from that second perspective. Public opinion on homosexuality, bisexuality and gender diversity is not only important as an indication of the social climate, but is also directly related to the life situation of sexual and gender minorities. International research has shown that these opinions are related to homonegativity (Parrott et al. 2008) and to the well-being of LGB citizens (Hatzenbuehler et al. 2010; Hatzenbuehler et al. 2011; Hatzenbuehler et al. 2014). Public opinion thus has an impact on the well-being and life situation of LGB citizens themselves – though there do appear to be limits to this: while research shows that social settings which differ widely in terms of legislation and social climate also differ as regards the well-being of LGB persons (LGB persons living in negative settings report lower well-being), Felson and Adamczyk (2017) show that above a certain percentage of positive public opinion, an increase in that positive percentage is no longer associated with a better reported life situation and well-being of LGB citizens.

This report draws on national and international representative population studies to answer three questions: ‘What is the attitude of the Dutch and European population to homosexuality and bisexuality, and are there differences between countries and population groups?’; ‘What trends can be identified in the attitudes of the Dutch and European populations to homosexuality and bisexuality?’; and ‘What is the attitude of the Dutch population to transgender persons and gender diversity, and are there differences based on background characteristics?’. As regards the first two questions, the data show that the Dutch public generally have a positive or very positive attitude towards homosexuality and bisexuality: in 2017, 74% had a positive attitude, 6% a negative attitude and 20% a neutral attitude. Attitudes became increasingly positive between 2006/07 and 2016/17, and we also find a significant positive difference in attitudes to homosexuality and bisexuality between 2014/15 and 2016/17. These changes have occurred in relation to several themes (such as equal rights, visibility, acceptance in personal circle) as well as in different population groups (such as young and old or religious and non-religious individuals). School students also generally take a positive view of homosexuality, while primary school pupils have also been clearly more positive in their views over the years. Secondary school students held considerably more positive views on homosexuality in 2017 than in 2009, though the increase has recently levelled off. Compared with many other countries, the Dutch take a very positive stance on homosexuality.

However, two caveats need to be applied to this generally positive picture. First, attitudes are rather less positive on some specific aspects of homosexuality and bisexuality, especially regarding (visible) forms of intimacy between people of the same sex. This applies for both the adult population and for school students. A larger percentage of the Dutch population also have doubts about equal rights to adoption. However, the fact that the Dutch public have a 'relatively negative' attitude to the above aspects compared with other topics does not signify disapproval on the part of the majority of the population. For example, compared with the 29% who consider two men kissing to be abhorrent, 42% do not; and compared with the 13% who do not support equal adoption rights, no fewer than 73% do support this. These percentages have moreover become increasingly positive over the last ten years.

The second caveat relates to the opinions of a number of sociodemographic groups in Dutch society. The way people feel about homosexuality and bisexuality is related to their sex, age, education, ethnicity, religion and political preference. Groups which hold substantially more negative views than the Dutch public in general include members of the Protestant Church of the Netherlands (PKN), members of other religions and people with a non-Western migration background. It should be borne in mind here that, while these groups have more negative attitudes on average, even here the majority do not have a negative attitude. Moreover, the differences between the sociodemographic groups have narrowed sharply over the years. In other words, opinions on homosexuality and bisexuality in the Netherlands are moving closer together. This may be due in part to a ceiling effect: such a large majority of the population now hold positive views on homosexuality and bisexuality that a lack of variation in views means the correlation with predictors (such as sociodemographic characteristics) is disappearing.

As regards the third question, on views about gender diversity, the data show that the Dutch public again generally take a positive view. In 2016/17, 57% had a positive attitude, 34% a neutral attitude and 9% a negative attitude. The first tentative trends show that these views, too, are becoming more positive, but as we have only been measuring opinions on gender diversity since 2012/13 (a total of three measurements), we need to be cautious here. No recent international comparative figures are available.

The same caveats which apply to the opinions on homosexuality and bisexuality also apply here: people hold relatively negative views on certain aspects, and some groups in society have more negative attitudes. For example, opinions are divided on who should pay the costs of health care for transgender persons: 29% think that transgender persons themselves should pay these costs, while 35% disagree. Gender ambivalence also does not receive universal support: one in five respondents (20%) believe there is something wrong with people who do not feel like a man or a woman, and 14% would prefer not to associate with people who are not clearly male or female. On the other hand, more than half say they find nothing wrong with them (53%) and that they would be prepared to associate with people whose gender is ambivalent (62%). Those with negative attitudes are more often men, low-educated, religious, of non-Western origin and vote for the Christian Democratic Appeal (CDA), Party For Freedom (PVV) or People's Party for Freedom and Democ-

racy (vvd). Interestingly, the differences in opinions between groups are greater with regard to gender diversity than homosexuality and bisexuality. There is also no sign of a ceiling effect in opinions on gender diversity.

Quantitative, periodically repeated opinion surveys are a good and reliable means of monitoring public opinion on specific topics over time. Thanks to the addition of nineteen statements about homosexuality, bisexuality and gender diversity to the CUL/SLI study in 2006, we now have an impression both of the most recent situation and of the trends over time. At the same time, there are of course a number of limitations to this method of research. One limitation is that there is no way of identifying why people hold a particular opinion. For example, someone may disagree with the statement that ‘gay men and lesbians should be free to live their own lives as they wish’ because he or she has formed a negative attitude to homosexuality, or because he or she thinks that no one should be able to live their lives as they wish (for example because people should lead their lives in the way that God wishes). Similarly, someone may think that transgender persons should pay for their operations themselves because he or she takes a negative view of transgender persons, but also because he or she thinks there should be as little public money as possible spent on health care in general.

Another limitation is that a judgement always has to be made between the importance of comparability (and thus always asking the same questions in the same way) and new insights and societal trends. From the first perspective, it is desirable not to change any part of the statements or the scale construction used for the compound indicator. This is after all the only way of measuring developments and changes over time. By contrast, from the second perspective changes are actually a good thing. In 2018 the emancipation debate is focused (partly) on different issues and different groups than was the case in 2006. For example, to date the survey has contained no questions about intersex persons, nor have any specific questions about bisexual citizens been added to representative population studies. Public opinion on topical issues in the public debate, such as gender registration and gender-neutral toilets, is also an unknown. A choice will also have to be made between ‘comparability’ and ‘topicality’ in future editions of studies of opinions on LGBTI persons. Finally, the caveat is regularly applied that opinion research offers only socially desirable answers expressing what people say they think, and that the reality can be very different. This caveat touches on the issue of social desirability, and to mitigate this effect as far as possible, the SLI questionnaire is completed individually on paper. On the other hand, possible bias due to social desirability does nothing to alter the fact that people evidently found it easier to express homonegative views ten years ago than today, and that it is evidently considered socially desirable today to speak in positive terms about homosexuality and bisexuality; that also says something about changing views and the social climate in the Netherlands regarding sexual and gender diversity.

Concluding remarks

Leaving aside the caveats expressed regarding a few topics, groups and the research method, the current figures on opinions towards homosexuality, bisexuality and gender

diversity show that the majority of the Dutch public have a positive attitude towards the majority of the topics, and that those attitudes have only grown more positive over recent years. From the perspective of attitudes and opinions, therefore, the emancipation of sexual and gender minorities is moving in the right direction. However, as stated earlier, SCP looks at two sides of the story when considering the status of LGBTI emancipation, namely the life situation of LGBTI citizens themselves and public opinion on homosexuality, bisexuality and gender diversity. Although the opinions found in this study present a positive picture, we know from other research that progress in emancipation is weaker if we look at the life situation of the target group themselves. Recent SCP studies have shown that – notwithstanding the positive public opinion – LGBT citizens were at a disadvantage compared with heterosexual cisgender citizens (Kuyper 2015b; Kuyper 2016; Kuyper 2017). For example, transgender persons were more often living in poverty, LGB persons were more often victims of violence or bullying at work, and young LGB persons reported high levels of mental health problems. This underlines the importance of a broad view and nuanced pronouncements about the status of the emancipation of LGBTI citizens.

Bijlage Tabellen met percentages

Tabel B.1.1

Ontwikkelingen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit op basis van samenvattende schaal-score, bevolking 18 jaar en ouder, 2006/'07-2016/'17 (in gewogen procenten)

	negatief	neutraal	positief
06/'07	15	32	53
10/'11	10	31	60
12/'13	8	26	66
14/'15	7	23	70
16/'17	6	20	74

Bron: SCP (CUL/SLI'06/'07-'16/'17)

Tabel B.1.2

Verschillen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit, (helemaal) mee eens, scholieren basis-onderwijs, 2009-2017 (in gewogen procenten)

	2009	2013	2017
mogen vriend zijn	51	67	71
vies jongen en meisje zoenen	7	9	12
vies twee jongens zoenen	43	36	30
vies twee meisjes zoenen	40	33	29

Bron: SCP/uu/Trimbos (HBSC'09-'17)

Tabel B.1.3

Verschillen in houding ten opzichte van homo- en biseksualiteit, (helemaal) mee eens, scholieren voortgezet onderwijs, 2009-2017 (in gewogen procenten)

	2009	2013	2017
mogen vriend zijn	59	76	73
vies jongen en meisje zoenen	3	4	8
vies twee jongens zoenen	49	34	31
vies twee meisjes zoenen	29	19	19

Bron: SCP/uu/Trimbos (HBSC'09-'17)

Tabel B.1.4

Ontwikkelingen in houding ten opzichte van genderdiversiteit op basis van samenvattende schaalscore, bevolking 18 jaar en ouder, 2012/'13-2016/'17 (in gewogen procenten)

	negatief	neutraal	positief
2012	11	45	43
2014	10	39	51
2016	9	34	57

Bron: SCP (SLI'12-'16)

Literatuur

- Adamczyk, A. en C. Pitt (2009). Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. In: *Social Science Research*, jg. 38, nr. 2, p. 338-351.
- Adolfson, A. en S. Keuzenkamp (2006). Opinieonderzoek onder de bevolking. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Akker, H. van den, R. van der Ploeg en P. Scheepers (2012). Disapproval of homosexuality: Comparative research on individual and national determinants of disapproval of homosexuality in 20 European countries. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 25, nr. 1, p. 64-86.
- Anderson, R. en T. Fetner (2008a). Cohort differences in tolerance of homosexuality. Attitudinal change in Canada and the United States, 1981-2000. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 72, nr. 2, p. 311-330.
- Anderson, R. en T. Fetner (2008b). Economic inequality and intolerance: Attitudes towards homosexuality in 35 democracies. In: *American Journal of Political Science*, jg. 52, nr. 4, p. 942-958.
- Felson, J. & Adamczyk, A. (2017). Effects of geography on mental health disparities on sexual minorities in New York City. In: *Archives of Sexual Behavior*, nog te verschijnen (doi: 10.1007/s10508-017-1013-6).
- Hatzenbuehler, M.L., K.A. McLaughlin, K.M. Keyes en D.S. Hasin (2010). The impact of institutional discrimination on psychiatric disorders in lesbian, gay, and bisexual populations: a prospective study. In: *American Journal of Public Health*, jg. 100, nr. 3, p. 452-459.
- Hatzenbuehler, M.L., N.F. Wieringa en K.M. Keyes (2011). Community-level determinants of tobacco use disparities in lesbian, gay, and bisexual youth. Results from a population-based study. In: *Archives of Pediatric Adolescent Medicine*, jg. 165, nr. 6, p. 527-532.
- Hatzenbuehler, M.L., A. Bellatorre, Y. Lee, B.K. Finch et al. (2014). Structural stigma and all-cause mortality in sexual minority populations. In: *Social Science and Medicine*, jg. 103, p. 33-41.
- Hooghe, M. en C. Meeusen (2012). Homophobia and the transition to adulthood: A three year panel study among Belgian late adolescents and young adults, 2008-2011. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 41, nr. 9, p. 1197-1207.
- ILGA Europe (2017). *Rainbow Europe*. Geraadpleegd 17 februari 2017 via www.ilga-europe.org/rainboweurope/.
- Kabinet-Rutte III (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord VVD-CDA-D66-CU 2017*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Keuzenkamp, S. (2007). *Monitoring van sociale acceptatie van homoseksualiteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. (2011). *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S., D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.) (2006). *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en L. Kuyper (2013). *Acceptatie van homoseksuelen, biseksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L. (2012). Transgenders in Nederland: Prevalentie en attitude. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, jg. 36, nr. 2, p. 129-135.
- Kuyper (2015a). *Wel trouwen, niet zoenen. De houding ten opzichte van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen anno 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper (2015b). *Jongeren en seksuele oriëntatie. Opvattingen over en ervaringen van homoseksuele, lesbische, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L. (2016). *LHBT-Monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen in Nederland 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L. (2017). *Transgender personen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Kuyper, L., J. Iedema en S. Keuzenkamp (2013). *Towards tolerance. Exploring changes and explaining differences in attitudes towards homosexuality in Europe*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- McVeigh, R. en M.D. Diaz (2009). Voting to ban same-sex marriage: Interests, values, and communities. In: *American Sociological Review*, jg. 74, nr. 6, p. 891-915.
- Nierman, A.J., S.C. Thompson, A. Bryan en A.L. Mahaffey (2007). Gender role beliefs and attitudes toward lesbians and gay men in Chile and the U.S. In: *Sex Roles*, jg. 57, nr. 1/2, p. 61-67.
- NPORadio 1 (2017, maandag 31 juli). *Homo-emancipatie gaat hard achteruit*. Te beluisteren via www.nporadio1.nl/achtergrond/5212-de-homo-acceptatie-gaat-hard-achteruit-2
- Ohrlander, J., J. Batalova en J. Treas (2005). Explaining educational influences on attitudes toward homosexual relations. In: *Social Science Research*, jg. 34, nr. 4, p. 781-799.
- Parrott, D.J. (2008). A theoretical framework for antigay aggression: Review of established hypothesized effects within the context of the general aggression model. In: *Clinical Psychology Review*, jg. 28, nr. 6, p. 933-951.
- Rostosky, S.S., E.D.B. Riggle, E.D. Rothblum en K.F. Balsam (2016). Same-sex couples' decisions and experiences of marriage in the context of minority stress: Interviews from a population-based longitudinal study. In: *Journal of Homosexuality*, jg. 63, nr. 8, p. 1019-1040.
- Rutgers en Soa Aids Nederland (2017). *Seks onder je 25^e*. Geraadpleegd 12 februari 2018 via <http://seksonderje25e.nl/>.
- Scholte, R., W. Nelen, W. de Wit en G. Kroes (2016). *Sociale veiligheid in en rond scholen. Primair (speciaal) onderwijs 2010-2016. Voortgezet (speciaal) onderwijs 2006-2016*. Nijmegen: Praktikon B.V.
- Shutts, K., B. Kenward, H. Falk, A. Ivegran en C. Fawcett (2017). Early preschool environments and gender: Effects of gender pedagogy in Sweden. In: *Journal of Experimental Child Psychology*, jg. 162, p. 1-17.
- Takács, J. en I. Szalma (2011). Homophobia and same-sex partnership legislation in Europe. In: *Equality Diversity and Inclusion: An International Journal*, jg. 30, nr. 5, p. 356-378.
- TK (2015/2016a). *Kamerbrief voortgang emancipatie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2015/2016, 30420, nr. 230.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2018

- 2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2
- 2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5
- 2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns, Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1
- 2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuypers, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)
- 2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handelseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)
- 2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5
- 2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)
- 2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking.* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9
- 2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)
- 2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)
- 2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuypers. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)
- 2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1

Digitale publicaties 2018

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018

Overige publicaties 2018

Burgerperspectieven 2018 | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekers.

ISBN 978 90 377 0865 3

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van LHBT-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden (essay)* (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)
- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuypers, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij LHBT-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)
- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3

- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4
- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders* (2017). Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.) ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard* (2017). Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0852 3 (pdf)
- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017* (2017). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (2017). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar?* (2017). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt* (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017* (card stack). Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017
- De sociale staat van Nederland 2017* (infographic). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017
- Een week in kaart – editie 1* (card stack). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0857 8, publicatiedatum 21-12-2017

Overige publicaties 2017

- Burgerperspectieven 2017 | 1* (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0827 1
- Burgerperspectieven 2017 | 2* (2017). Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9
- Oud worden in Nederland* (2017). Redactie: Lotte Vermeij (SCP) en Radboud Engbersen (PLATFORM31). ISBN 978 90 377 0835 6
- Burgerperspectieven 2017 | 3* (2017). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0841 7
- Burgerperspectieven 2017 | 4* (2017). Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0854 7

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.